

MUSEUMSbulletinen

● NORSK FOLKEMUSEUM ● NORSK FOLKEMUSEUMS VENNER

NR. 81 1 & 2 2016

Utgiver: Norsk Folkemuseums Venner
Norsk Folkemuseum
Postboks 720 Skøyen
0214 Oslo

Tlf. (+47) 22 12 37 00
post@norskefolkemuseum.no
www.norskefolkemuseum.no

Besøk: Museumsveien 10, Bygdøy

Redaktør: Astrid Santa

Redigering og layout: Astrid Santa

Museumsfotograf: Haakon Harriss

Tekstkorrektur: Birte Sandvik og Leif Pareli

Trykk: Aktiv Trykk AS

Opplag: 3500

© Norsk Folkemuseums Venner
Norsk Folkemuseum, Oslo 2016

ISSN 1502-3672

Motiv omslag foran: Leirpollen i Porsanger, 2015.
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Motiv omslag bak: John Wennberg tegner skisser
i vindfanget i Olderfjord under feltarbeid i Finnmark
høsten 2015.
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Innhold

- 4

Gjenreisningshus til Norsk Folkemuseum.
Av Inger Jensen.
- 8

Den store forandringen? Gjenreisningsbebyggelsen, en kulturarv i Finnmark.
Av Maria Stephansen.
- 10

Still Life – et gjenreisningshus som medium.
Av Maria Stephansen.
- 12

Rapport fra et feltarbeid.
Av Thomas Walle.
- 20

Gjenreisningsbebyggelsen i Nord-Troms og Finnmark.
Av Birte Sandvik.
- 24

Gjenresningshus som samfunnspolitisk fenomen.
Av Thomas Walle.
- 32

To hus fra Porsanger til Norsk Folkemuseum.
Av Birte Sandvik.
- 38

Dokumentasjon av bolig og uthus.
Av John Wennberg og Espen Revold.
- 42

Drømmen om et Finnmarks-tun.
Av Siv Sjøland.
- 46

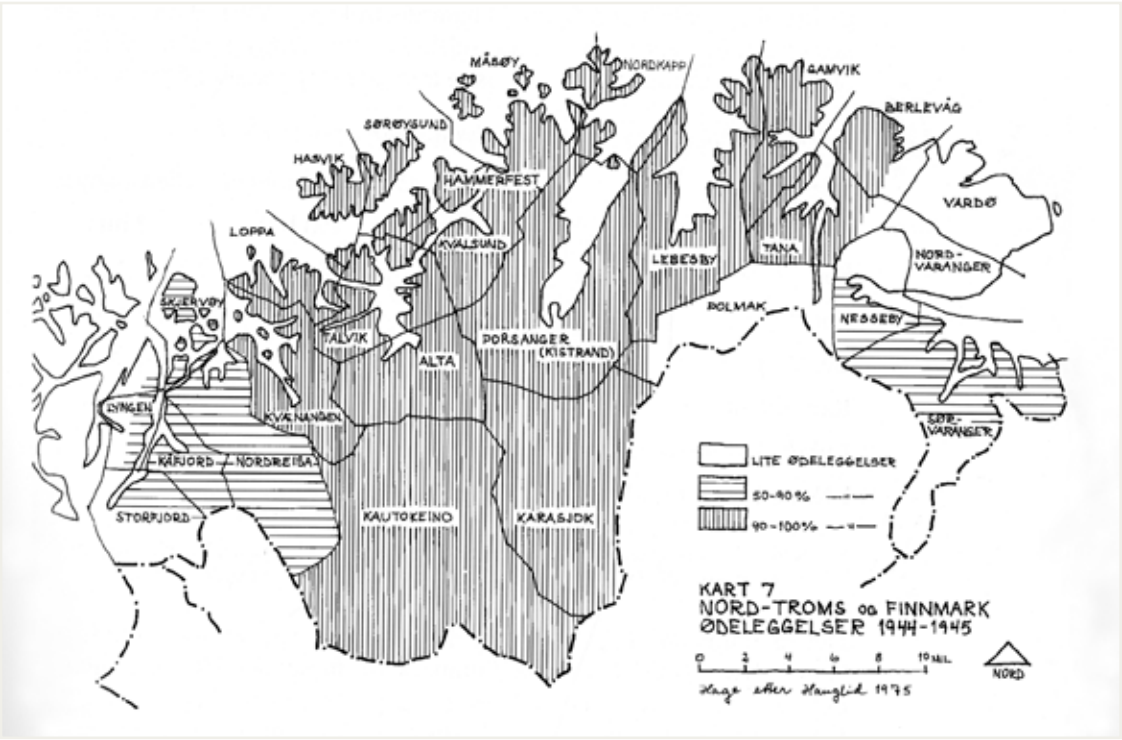
Noaiden og helbrederen Johan Kaaven.
Av Erik Henning Edvardsen.
- 51

100 % vårprogram på museet.
Av Karine Munch.
- 52

Når steiner snus – visittstuen i nytt lys.
Av Geir Thomas Risåsen.
- 58

Norsk Folkemuseums Venners medlemssider.
- 60

Farmasihistorisk Museums medlemssider.

I 2019 skal friluftsmuseet på Norsk Folkemuseum berikes med et tun fra Norges nordligste landsdel – Finnmark. Tunet, med bolighus og fjøs, skal representere bebyggelsen i Finnmark etter andre verdenskrig.

Nord-Troms og Finnmark, som i stor grad ble brent til jorden av okkupasjonsmakten i 1944, ble gjenoppbygget i årene etter frigjøringen i 1945. Det omfattende gjenreisningsprosjektet varte helt fram til tidlig på 1960-tallet.

Landsdelens arkitektoniske og visuelle uttrykk ble i løpet av denne perioden totalt endret – et direkte og konkret uttrykk for dramatikken og endringen innbyggerne selv gikk igjennom.

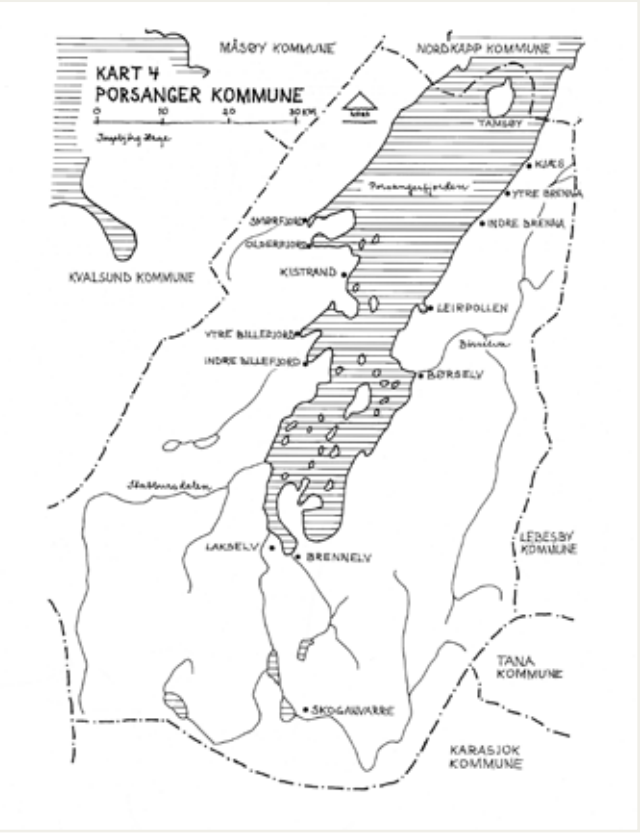
På kartet over Nord-Troms og Finnmark viser vertikalt skraverte felt at ødeleggelsene i de fleste områdene var 90 - 100%. Horisontalt skraverte felt viser områder med 50 - 90% ødeleggelse. Det er vanskelig for oss i ettertid å fatte omfanget av hva dette innebar – av endring og utfordring for en landsdel og av lidelse, dramatik og omstilling for den enkelte. Ved å inkludere et gjenreisningstun i friluftsmuseet, kan vi gå dypere inn i denne delen av Norges nyere historie, og vi får muligheten til å formidle noen av de personlige historiene som fortelles oss av dem som selv opplevde. I en verden fremdeles preget av krig og uroligheter med mennesker på flukt, gir disse historiene oss samtidig muligheter til å reflektere over vår egen tid og situasjon.

Huset og fjøset som skal flyttes og gjenreises på museet, står i dag i Olderfjord og Indre Billefjord, to mindre fjordarmer til Porsangerfjorden, vist på kartet til høyre. I dette nummeret av Museumsbulletinen presenterer vi den første fasen av det omfattende og spennende arbeidet med å få et Finnmarks-tun i friluftsmuseet.

Astrid Santa, redaktør

Kart over Nord-Troms og Finnmark som viser de enorme ødeleggelsene under andre verdenskrig. I områdene stipte med vertikale linjer ble nesten all bebyggelse brent.
Tegning: Ingebjørg Hage, 1999 (etter Hauglid, 1975).

Kart over Porsanger kommune i Finnmark. Husene som skal flyttes til Norsk Folkemuseum ligger i Indre Billefjord og i Olderfjord på vestsiden av Porsangerfjorden. Tegning: Ingebjørg Hage, 1999.

Gjenreisningshus

til Norsk Folkemuseum

av Inger Jensen

Et av Norsk Folkemuseums hovedprosjekt de nærmeste årene er oppføring av et gjenreisningshus i friluftsmuseet. Dette er en type hus som bærer mange viktige fortellinger om liv og levemåter i Norge i nyere tid. Med betegnelsen gjenreisningshus mener vi bolighus som ble reist etter andre verdenskrig, særlig i Finnmark og Nord-Troms. Også andre steder i Norge ble slike hus oppført som følge av ødeleggelser som krigen påførte og for å bote på boligmangelen som oppsto. Men begrepet gjenreisningshus er først og fremst rettet mot den planlagte og sentralt styrte gjenoppføringen av boliger i Finnmark og Nord-Troms fra 1946 fram mot slutten av 1950-tallet.

HVORFOR GJENREISNINGSHUS?

Norsk Folkemuseum får ofte spørsmål om hvorfor museet ikke formidler noe om nordnorsk kultur og kystkultur. Landets nordligste fylker utgjør en vesentlig del av landet. Med sin geografiske utstrekning og beliggenhet langt mot nord har landsdelen dannet grunnlag for et mangfold av levemåter, så vel ute ved kysten som inne på vidda. Museet har gjennom sin mer enn hundreårige historie hatt som mål å gjenspeile variasjon og ulikheter i vårt langstrakte land og har gjort dette på ulike måter. Vi har kontinuerlig stilt spørsmål og reflektert over hvordan museet framstiller mangfoldet i Norge før og nå. Allikevel er det fremdeles mange temaer som bør løftes fram i

lyset. Ikke minst mener vi befolkningen i nord bør komme mer til syne i vårt friluftsmuseum.

Som husene i friluftsmuseet viser, varierer bebyggelsen mellom ulike områder, ulike sosiale lag og over tid. Husene viser at de skulle dekke ulike behov og funksjoner, ikke minst ble de tilpasset ulike levemåter. I dag flytter museer i liten grad hus til museum. Vi ønsker heller å bevare dem i sitt opprinnelige miljø. Men når det gjelder bebyggelsen i nord, må vi gjøre unntak og fravike dette prinsippet. En viktig del av vårt samfunnsoppdrag er å gi et bilde av hele Norge. Vi kan ikke bare utelate en vesentlig del av landet. Vi må også formidle liv og levemåter i nord og ved kysten. Museet har i årenes løp foretatt

Den samiske familien Johansen foran en gamme ved Adamsfjordfossen i Lebesby, 1909.
Foto: Hanna Mari Resvoll-Holmsen/Norsk Folkemuseum.

flere undersøkelser om nordnorsk og samisk kultur, men resultatene har, bortsett fra utstillingen om samisk kultur, i liten grad vært del av formidlingen og de faste utstillingene. For våre mange besøkende er det derfor viktig at vi løfter landsdelen fram nettopp i museets største utstilling, friluftsmuseet. Dette krever også at vi må bygge opp mer kunnskap og forståelse om forholdene i Nord-Norge. Ikke minst må vi studere bebyggelsen i nord og hvordan den har bidratt til både å forme og uttrykke befolkningens levesett.

Tidsmessig er vi spesielt opptatt av etterkrigstida og etterkrigsbebyggelsen. Det er flere grunner til denne avgrensingen. Vi ønsker å vise hus fra ulike tidsperioder, og museet viser i liten grad levemåter fra vår nære fortid. En viktig grunn til at museet velger å vise etterkrigshus fra Nord-Norge er at det er lite bevart av bebyggelsen fra tida før 1944. Finnmark og Nord-Troms er det området i Norge som ble sterkest berørt av den tyske okkupasjon under andre verdenskrig. I krigens slutfase brukte den tyske okkupasjonsmakten den brente jords taktikk for å hindre de russiske frigjøringsstroppene i å rykke fram, og nesten 12 000 hus ble ødelagt. De få bygningene som ble bevart, bør derfor bevares der de står i sitt opprinnelige miljø.

En annen grunn til å velge hus fra etterkrigstida er at museet har få hus fra denne perioden. Riktignok viser flere utstillinger og interiører boformer fra slutten av 1950-tallet og i tiårene opp mot dagen i dag. Men vi har verken bolighus eller uthus fra etterkrigstida som viser endringer i materialbruk, planløsninger og byggetekniske løsninger, heller ikke masseproduserte løsninger.

Nye gjenreisningshus i Hammerfest, november 1947. Foto tatt av Andreas Vodahl, som var ansatt som distriktsingeniør ved distriktskontoret for kommunene Kjelvik (senere Nordkapp), Kistrand (senere Porsanger), Karasjok og Lebesby under gjenreisninga.
Foto: Andreas Vodahl/Arkiv: Finnmark fylkesbibliotek.

Flyfoto over Hammerfest, 1969.
Foto: Widerøe/Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Husene skulle være uttrykk for framtidstro, for bedre levekår, men ble de det? Og hva har skjedd med dem over tid?

Etterkrigstida er også historien om økt velstand, høyere levestandard. Hvordan har gjenreisningshusene endret seg og blitt tilpasset bedre økonomi og økt krav til komfort?

De som var rammet fikk offentlig hjelp til å komme i gang gjennom Krigsskadetrygden, som dekket skadene befolkningen var påført ut fra verdiene slik de var 8. april 1940, med tillegg for senere prisstigning. Krigsskadetrygden stilte krav om at de nye husene skulle holde en forsvarlig standard. Dette betydde at husene helst skulle være bedre. Men det gjorde også at husene ble dyrere enn erstatningen folk fikk, og de fleste ble nødt til å ta opp lån. Her ble Husbanken viktig fordi den sikret folk lån til en lav rente slik at de fikk dekket merkostnadene uten å risikere å komme i et økonomisk uføre. Dessuten bidro staten med nedskrivningsbidrag.

Under feltarbeidet høsten 2015 deltok det folk fra både Norsk Folkemuseum, Gjenreisningsmuseet og andre museer i fylket, Finnmark Fylkeskommune, Fortidsminneforeningens avdelinger i Nord-Troms og Finnmark, samt Husbankens Nord-Norgekontor i Hammerfest.

Foto: Haakon Harriss/
Norsk Folkemuseum.

Det er alltid spennende å komme til nye steder, bli kjent med nye mennesker. Hvordan blir vi tatt imot? Deler de vår interesse? Hva synes de om at Norsk Folkemuseum vil flytte et hus til museet? Er de positive eller er de skeptiske til vårt

Bull, Edvard: *Cappelenes Norges historie*, bind 14.

Dahl, Hans Fredrik: *De store ideologienes tid 1914-1955. Norsk idéhistorie*, bind V. Aschehoug 2001.

Hage, Ingebjørg: *Som fugl Fønix av asken? Gjenreisningshus i Nord-Troms og Finnmark*. Gyldendal 1999.

Husbanken: *Gjenreist og særpreget. En planleggings- og utbedringsveileder for hus og steder i Nord-Troms og Finnmark*, HB 7.F.25, 2008.

Swensen, Grete: *Hjem anno 1998*. I Roede, Lars, Morten Bing og Espen Johnsen: *Slik vil vi bo. Hjem og bolig gjennom 500 år*. Norsk Folkemuseum 1998.

Den store forandringen?

Gjenreisningsbebyggelsen, en kulturarv i Finnmark

av Maria Stephansen

«Hvorfor har dere revet alt det gamle, og bygd disse stygge byggeklossene?» Jeg visste ikke helt hva jeg skulle svare. Etter at jeg flyttet sørover for å begynne på universitet, var dette et av mine første møter med en sørfra som faktisk hadde vært i Finnmark. Han hadde vært der, men han hadde tydeligvis ikke forstått noen ting. Mest av alt var jeg rystet over at han ikke kjente vår historie – hva som hadde skjedd i Finnmark under andre verdenskrig. Tenk at noen kunne tro at vi frivillig hadde utslettet vår egen fortid.

I arbeidet vårt med å formidle krigshistorien fra Finnmark og Nord-Troms møter vi faktisk oftere enn man skulle tro på lignende utsagn. Finnmark har lenge vært en underkommunisert region i den norske historiefortellingen. I møtet med voksne gjester har jeg flere ganger fått høre: «Men hvorfor får vi ikke lære dette på skolen? Jeg har aldri hørt om dette!». Det har vært få ord i de nasjonale historieverk om de 75 000 mennesker som ble flyktninger i eget land på grunn av den brente jords taktikk og bombingene i Øst-Finnmark.

Det er langt fra Oslo til Finnmark.

GJENREISNINGSMUSEET, ET NASJONALT KOMPETANSEENTER

Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms ble åpnet i 1998 og ligger i sentrum av gjenreisningsbyen Hammerfest. Museet har et nasjonalt ansvar for å formidle historien om krigen, evakuering og gjenreisning etter andre verdenskrig. Hovedutstillingen vår viser hvordan krigshandlingene i perioden 1940–1945 utspant seg i Finnmark og Nord-Troms samt flyktningetilværelsen og gjenreisningen av landsdelen. Her kan man også se hvordan hulene, brakkene og gjenreisningshusene så ut. Museet er etablert med ambisjon om å være det nasjonale sentret for dokumentasjon og formidling av evakueringen og gjenreisningen av Finnmark. Gjenreisningsmuseet

har arbeidet med denne historien tidligere, gjennom livsløpsfortellinger, utstillingsprosjekter, overdragelse av arkiv, og målrettet innsamling.

I prosjektet «Living the war» har vi sammen med Universitetet i Tromsø, helsevitenskapelig fakultet, jobbet med aktiv forskning som har resultert i en nylig vitenskapelig publikasjon på UiT's digitale tidsskrift, Sepentrio Academic Publishing. Museet har også holdt en rekke foredrag på ulike steder der tema er bestemt av arrangør. To av museets ansatte er også Phd-studenter ved samme fakultet, og skal skrive flere vitenskapelige artikler om sivilbefolkningens hverdagsliv under krig og gjenreisning. Vårt mål med denne utdannelsen er ikke bare økt kompetanse til bruk i museets formidling. Vi ønsker også å tilrettelegge for forskning knyttet til museets tema, for eksempel ved å knytte til oss masterstudenter. Dermed kan flere tema tilknyttet museets satsingsområder dekkes.

Gjenreisningsmuseet har også en utstilling om gjenreisningsarkitekturen, skapt i samarbeid med Husbanken. Utstillingen er plassert i museets tårn med et veggareal på 230 kvm. Her formidles Finnmarks arkitektoniske historie i en omvendt kronologisk rekkefølge, der starten viser dagens behandling av gjenreisningshusene, gjerne ombygd til det ugjenkjennelige. Gjennom tekst og bilder reiser vi tilbake i tiden, via gjenreisningsbebyggelsen slik den fremstod i sin opprinnelige form, for til slutt å ende opp med førkrigshusene. Den siste etasjen, tårnrommet, er viet Hammerfest gjennom tidene. Her kan man se hvordan den gjennomregulerte gjenreisningsbyen Hammerfest har endret seg de senere årene. Et eksempel er Hammerfests egen «barcode»-rekke, som er et klart brudd med gjenreisningstidens naturlige amfi mot fjellet. Byplanen for det gjenreiste Hammerfest ble laget i Oslo av arkitekt Bjarne Louis Mohr, der han ivaretok gamle europeiske tradisjoner som synliggjøres i bebyggelsens naturlige plassering i forhold til terrengets former.

ET SYMBOL?

For mange kan det å skulle ivareta gjenreisningsbebyggelsen eller den gamle byplanen ut fra en tanke om kulturvern virke snodig. Bebyggelsen er jo knapt 70 år gammel. Men gjennom

Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms ligger i Hammerfest og ble åpnet i 1998.

Det var ikke alle som ble med da okkupasjonsmakta tvangsevakuerte befolkninga i Nord. Mange søkte tilflukt i huler, der de kunne bli boende til etter krigen. Her ser vi «Hulen» i hovedutstillingen på Gjenreisningsmuseet.

Over venstre: Vinterbilde fra brakkebyen Hammerfest. Over høyre: Interiør fra brakken på Fuglenesodden Friluftsmuseum. Mange bodde i slike brakker etter andre verdenskrig til utpå 1960-tallet.

vår formidling forsøker vi å vise hvordan gjenreisningsbebyggelsen representerer et unikt innslag i vår historie. Gjenreisningsarkitekturen er en viktig del av vår kulturarv, både på grunn av husenes arkitektoniske kvaliteter, men også som symbol på en tid med stor endring for det norske samfunn. De viser ikke bare et øyeblikk i tiden stilmessig, men vitner også om fremtidstroen til det sosialdemokratiske prosjektet – en politisk styring som innbefattet en enorm omveltning i samfunnet vårt her oppe. Det skulle bli en omlegging av næring og livsstil for de fleste.

Gjenreisningsarkitekturen må forstås innenfor de historiske, kulturelle, økonomiske, sosiale og fysiske sammenhenger den har oppstått i. Gjenreisningsbebyggelsen var et resultat av befolkningens og myndighetenes bestrebelser for å få landsdelen på fote igjen etter krigens herjinger. Gjenreisningen ble sett på som en av de viktigste nasjonale oppgavene etter krigen. Moderniseringsideologien preget gjenreisningsarbeidet. Dette var en klart uttrykt holdning hos myndighetene, noe som også satte sitt preg på bolighusene. I dag er husene historiske vitne-

Et moderne kjøkken fra 1950-tallet. Fra hovedutstillingen på Gjenreisningsmuseet.

byrd fra gjenreisningstiden. De gir et bilde av datidens ideologi og smak hos de som hadde innflytelse på samfunnsutviklinga.

Vår plassering gir oss en nærhet til historien. Det er omgivelserne våre vi jobber med. Vi bor selv i gjenreisningshusene. Det er våre besteforeldre og kafégjester som bygde disse husene. Inntrykkene fra denne perioden er enda sterke for dem, og minnene og opplevelsene fra gjenreisningstiden er fremdeles levende. For noen kan det også være negative minner. For noen kan huset vel så gjerne være et symbol for ei tid med usikkerhet og sentral dirigering. Om rigide retningslinjer og et uendelig byråkrati. Et symbol på tap av kulturelle tradisjoner. Men begge disse ytterkantene er like viktig å formidle og behandle med respekt.

SAMARBEIDSPROSJEKTET

For et lite museum med knappe ressurser er det en utrolig styrke og inspirasjon å inngå et samarbeidsprosjekt med en størrelse som Norsk Folkemuseum. Feltarbeidet som ble gjennomført i september ga oss både nye tanker og har gitt oss kunnskap om arbeidsmetoder, samt et omfangsrikt materiale og nettverk.

Gjenreisningsmuseet ser dette prosjektet som et viktig løft for å få Finnmark frem i den nasjonale historiefortellingen. Den kompetansen vi har bygget opp på gjenreisningshistorien gjør oss til en viktig samarbeidspartner for dette prosjektet, og vi håper vår kunnskap vil inkluderes i den endelige formidlingen av prosjektet. Samtidig er dette samarbeidet også for oss en unik mulighet til å samle inn ny kunnskap og dokumentasjon i en skala det hadde vært vanskelig å gjennomføre alene.

Fokuset på historien rundt husene med sin utvikling gir oss også økt kunnskap om samfunnsutviklingen og endringer som følge av dette knyttet til arbeidsliv, familieforhold, sosiale forhold, etnisk identitet, byggingen av velferdsstaten og betydningen gjenreisningen fikk for utjevning av sosiale og etniske forskjeller.

Vårt ønske om å formidle historien bak gjenreisningshusene er en sterk motivasjon. Vi ønsker å få frem veien til det ferdige huset. Permanenthusene som de ble kalt, stod ikke klare da de fleste finnmarkinger vendte hjem i 1946. Et liv i et midlertidig husvære, som for eksempel i brakker, telt og gammer ble langvarige for mange. Byggetillatelser, byggeplaner og husfinansiering; det var mange ting å huske på. Vi ønsker å vise at historien ikke er sort-hvitt, men inneholder mange nyanser av grått. Gjenreisningsbyråkratiet var for eksempel ikke bare til hinder for folks initiativer. Dette bildet nyanseres i forskningen vår når vi ser på ulike kilder.

Kan dette prosjektet bidra til å øke interessen for å ivareta gjenreisningshusenes arkitektoniske stil? Å beholde det opprinnelige preget? Det håper vi. Gjenreisningshusene er et vitnesbyrd på krigens herjinger i Finnmark, men også hele landets dugnadsinnsats når alle enkeltsamfunnene skulle bygges opp igjen.

Det skal bo folk i husan... De må gjerne være stolte av historien de bærer med seg også!

Maria Stephansen er kunsthistoriker og museumsformidler på Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Alle foto: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Still Life

– et gjenreisningshus som medium

av Maria Stephansen

Vi ser på et forlatt hus. Det er synlig forfalt. Noen har prøvd å bygge det om. Det ser ut som dem tok sæ en kaffepause og aldri orket å påbegynne arbeidet igjen. Vanligvis så ser vi ikke huset. Det har liksom grodd seg fast som en del av landskapet. Det har blitt en knaus, en stallø (offerstein) på veien. Det står der året rundt, som et vitne om vår egen fortid. Om historier og tradisjoner vi har forlatt. Om røtter som er revet over. Frosset ned og identiteten lagt på is. Huset forteller historien om et liv som måtte oppgis.

I 2010 fikk Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms være med på formidlingen av Kjell Erik Ruud og KOROs prosjekt «Still Life». Utgangspunktet for Still Life var et sted og et fraflyttet hus i Finnmark. Ved å bygge en kube av is rundt huset og lyssette både isen og huset, gjenopptod det for et øyeblikk. Huset og stedet revitaliseres. Man kan se prosjektet som et bilde av en gjenstand, en stemning, en følelse og av en tid. Vi «fryser» et sted i et øyeblikk, for å bedre kunne se og oppleve stedet, huset og historiene. Den glassklare muren av is slipper lyset igjennom, og holder samtidig oss på avstand som betraktere. For Gjenreisningsmuseet brakte dette prosjektet en enorm interesse for gjenreisningsperioden og arkitekturen, og bidro til at mange fikk nye perspektiver på våre omgivelser.

Maria Stephansen er kunsthistoriker og museumsformidler på Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Huset, som under prosjektet ble kalt «Ishuset» av lokalbefolkningen, ligger i Hanselv mellom Hammerfest og Alta, og er et av husene som ble reist under gjenoppbyggingen av Finnmark. I tiden etter gjenreisningen var huset bebodd av en sjøsamisk familie. Foto: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Øverst ser vi huset uten is, høsten 2015. Foto: Birte Sandvik/Norsk Folkemuseum.

Rapport fra et feltarbeid

av Thomas Walle

Vi reiste til Finnmark for å lære om gjenreisningshus, men vel så nyttig var det å bli kjent med ulike måter å arbeide på. Denne bredden i erfaringsbakgrunn og arbeidsmetoder ønsker vi å ta med oss gjennom hele prosjektperioden.

John Wennberg med tung last på Gardermoen. Hver gruppe hadde en koffert med nødvendig oppmålingsutstyr. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Over venstre: Flyturen til Alta ble brukt til å lese litteratur og studere kart. Tone Odden og Inger Jensen diskuterer vindustyper. Over høyre: Kaffeslabberaset i Hammerfest var en flott mulighet til å møte folk fra området, gjøre avtaler, få nyttig informasjon og høre historier fra gjenreisninga. Inger Jensen noterer ivrig. Begge foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

I alt 12 personer reiste nordover fra Norsk Folkemuseum i september 2015, med ulike forventninger til hva den neste uken skulle bringe. I Finnmark ventet kollegaer fra museer, foreninger og offentlig forvaltning. Til sammen var vi 20 personer som etter hvert dro av gårde på feltarbeid; noen for første gang, andre med erfaring fra tidligere prosjekter og studier.

Feltarbeidet hadde flere siktemål: 1) å dokumentere utvalgte hus fra gjenreisningstida og intervju husenes beboere og eiere; 2) undersøke tilstanden til de bygningene Norsk Folkemuseum var tilbudt å flytte til museet; 3) etablere samarbeid med relevante institusjoner, organisasjoner og kompetansemiljøer i Finnmark og Troms; og 4) sikre lokal forankring og eierskap til gjenreisningsprosjektet. Dette var i seg selv ambisiøse mål, forsterket av at mange av feltarbeidsdeltakerne ikke hadde møttes før og heller ikke hadde gjennomført et slikt dokumentasjonsprosjekt tidligere. De første dagene ble derfor benyttet til å bli kjent – med hverandre, med gjenreisningshistorien, og med de metodene vi skulle benytte i forbindelse med dokumentasjonsarbeidet.

INFORMATIVT KAFFESLABBERAS

Flyet gikk fra Oslo til Alta torsdag 17. september, og selv om vi hadde hatt planleggingsmøter i forkant, var det på flyturen vi endelig var i gang med fellesprosjektet. Kart, bøker og artikler ble lest og diskutert. På bagasjebåndet, blant de andre reisendes jakthunder og turutstyr, fant vi våre blanke metallkofferter fullpakket med oppmålingsutstyr og verktøy.

Det ble tid til noen stopp underveis for å beundre den flotte Finnmarksnaturen. Her er den ene Porsanger-gruppa ved Trollholmsund i nærheten av Indre Billefjord. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Utstyr og folk ble plassert i leiebilene, og kursen gikk mot Hammerfest. Gjenreisningsmuseet hadde invitert til «kaffeslabberas», der vi i prosjektgruppa kunne møte interesserte i nærmiljøet, informere om prosjektet og prate om hvordan gjenreisninga og gjenreisningshuset var en del av den lokale identiteten. Her var det mange som hadde mye å fortelle! Samtalen gikk livlig rundt bordene alt før møtet var formelt i gang, og det ble både notert nyttig informasjon og gjort avtaler om besøk og intervjuer.

OPPSTARTSSEMINAR

Fredag 18. september var det heldagsseminar for alle prosjektdeltakerne. Første del var satt av til generell informasjon om gjenreisninga, inkludert selve tvangsevakueringa og brenninga i 1944–1945. Vi fikk en flott omvisning i Gjenreisningsmuseets utstillinger, og orientering om Husbankens engasjement for bevaring av gjenreisningsbebyggelsens særpreg. Sivilarkitekt Ingebjørg Hage ga en veldig interessant og innholdsrik innføring i gjenreisningshuset i et arkitektur- og kulturhistorisk perspektiv.

Andre del av seminaret var viet innføring i ulike dokumentasjonsmetoder og det tekniske utstyret som skulle benyttes under feltarbeidet: Oppmåling av bygninger med tilhørende tegninger og situasjonsplan, dokumentasjon av interiør, fotografering og intervjuteknikk. Her var det Norsk Folkemuseums ansatte som hadde ansvar for innholdet. Formålet med denne delen var at de som skulle gjennomføre dokumentasjonen hadde en felles forståelse av prosjektet og at arbeidet ble utført

Konservator og avdelingsleder ved Gjenreisningsmuseet Nina Planting Mølmann ga en innholdsrik omvisning i utstillingen, med sterke fortellinger fra tvangsevakueringa og brenninga. Begge foto: Alf Hansen/Norsk Folkemuseum.

Ingebjørg Hage har forsket på gjenreisningshuset med vekt på arkitektur- og kulturhistorie. Hennes foredrag var uvurderlig for det videre feltarbeidet.

Foto: Leif Pareli/
Norsk Folkemuseum.

Noen av feltarbeidsdeltakerne fra Varanger-gruppa og de to Porsanger-gruppene sammen med Hjalmar og Roger Pedersen i Ytre Billefjord. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Kaffe og kake står fortsatt på bordet, men Johan Eliassen fra Kokelv og Siv Garles Sjøland er godt i gang med å snakke om typetegninger. Lydopptakeren står på bordet og dokumenterer det hele. Foto: Susanne Wasa Hagen/Norsk Folkemuseum.

på en sammenliknbar måte. Prinsipper og rutiner for oppmåling og fotografering ble diskutert, og vi ble trent i å identifisere gjenstander og innretningsdetaljer som var tidstypiske og kunne si noe om endringer i huset og når de var gjennomført. Vi gikk også gjennom temalisten for intervjuene, med sikte på at intervjumaterialet vil være sammenliknbart i ettertid.

GRUPPER

Selve feltarbeidet, med innsamling av dokumentasjonsmaterialet, foregikk 19. – 24. september. For å sikre en viss geografisk bredde i dokumentasjonen ble feltarbeidsdeltakerne delt i grupper. En gruppe ble værende i Hammerfest for å gjennomføre intervjuer og annen dokumentasjon i vestlige deler av Finnmark, inklusive Kvalsund og Alta. En gruppe reiste østover til Varangerhalvøya med base i Vadsø. De to siste gruppene oppholdt seg begge i Lakselv i Porsanger, mer mot midten av fylket. Den ene Porsanger-gruppa jobbet primært med undersøkelser og intervjuer i tilknytning til de to eiendommene som ble vurdert for flytting til Norsk Folkemuseum, mens den andre gruppa reiste i et større område av Porsanger kommune.

Utvalg av personer og eiendommer som vi besøkte ble gjort delvis gjennom henvendelser som kom til prosjekt-gruppa, delvis gjennom aktiv innhenting av navn på aktuelle kandidater via de lokale museumsinstitusjonene som var med i prosjektet, og delvis gjennom en «snøballmetode» der personer som ble intervjuet tipset oss om andre aktuelle kandidater. Dette ga oss en fin variasjon både når det kom til hus og intervjuede personer, men det var ikke et strategisk utvalg som sørget for representasjon av et utvalg kategorier. Noen av disse kategoriene var det mulig å antyde i forkant av feltarbeidet, blant annet gjennom lesing av eksisterende litteratur og tidligere undersøkelser. Det var imidlertid flere relevante kategorier som kom tydelig til uttrykk først underveis i feltarbeidet, etter hvert som vi intervjuet folk og fikk sett hva variasjonen i gjenreisningshusene slik de står i dag består i. I løpet av en knapp ukes feltarbeid, der vi i mange tilfeller allerede hadde laget avtaler for besøk, var det vanskelig å ta hensyn til nye momenter som kom til underveis når det gjaldt hva slags hus og hvilke mennesker vi gjerne skulle ha inkludert i utvalget. Selv om vi i løpet av feltarbeidet fikk samlet et rikt og mangfoldig materiale, vil det derfor være aktuelt med en supplering av dokumentasjonsmaterialet etter at vi har gått igjennom det vi til nå har frambragt.

Å KOMME PÅ BESØK

Et feltarbeid av den typen vi la opp til handler i stor grad om møter mellom mennesker. Det var med en viss spenning vi tok fatt på feltarbeidet, usikker på hvordan vår interesse for gjenreisningshusene ville bli oppfattet i de områdene vi var i. Det viste seg at dette var ubegrunnet. Vi ble møtt med gjestfrihet og ikke minst en stor interesse for å fortelle en historie som mange opplever er fraværende i den nasjonale historien. Ofte startet samtaler med kaffe og kaker, eller det ble dekket på til et helt lunsjmåltid! På tross av våre forberedelser og erfaring med å intervjuer, så var det i særlig grad de vi besøkte som bidro til at det ble en slik god og avslappet stemning på våre mange besøk.

Dette bidro noen ganger til at intervjuene kunne bli lange, og det tok ofte litt tid før vi kom i gang med de andre delene av

Mange av gjenreisningshusene er påbygd og ombygd flere ganger. På dette huset i Kokelv, opprinnelig et ettplanshus fra 1947, har den nye stuedelen en annen takvinkel enn den påbygde halvetasjen fra 1950. Ved påbygging i 1950 ble det gjort tilpasninger som endret takvinkelen i forhold til byggetegningene. Dette ble først oppdaget da takstolene til nybygget skulle monteres i 2012.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

dokumentasjonen. Hvis målet hadde vært å være mest mulig effektiv hadde dette selvsagt vært uheldig, men vår oppfatning er at det materialet vi sitter igjen med har blitt mye rikere av at vi tok oss tid. Dette var også viktig for å etablere eierskap til prosjektet hos dem vi besøkte. Gjenreisningsprosjektet er også deres prosjekt.

OPPMÅLING

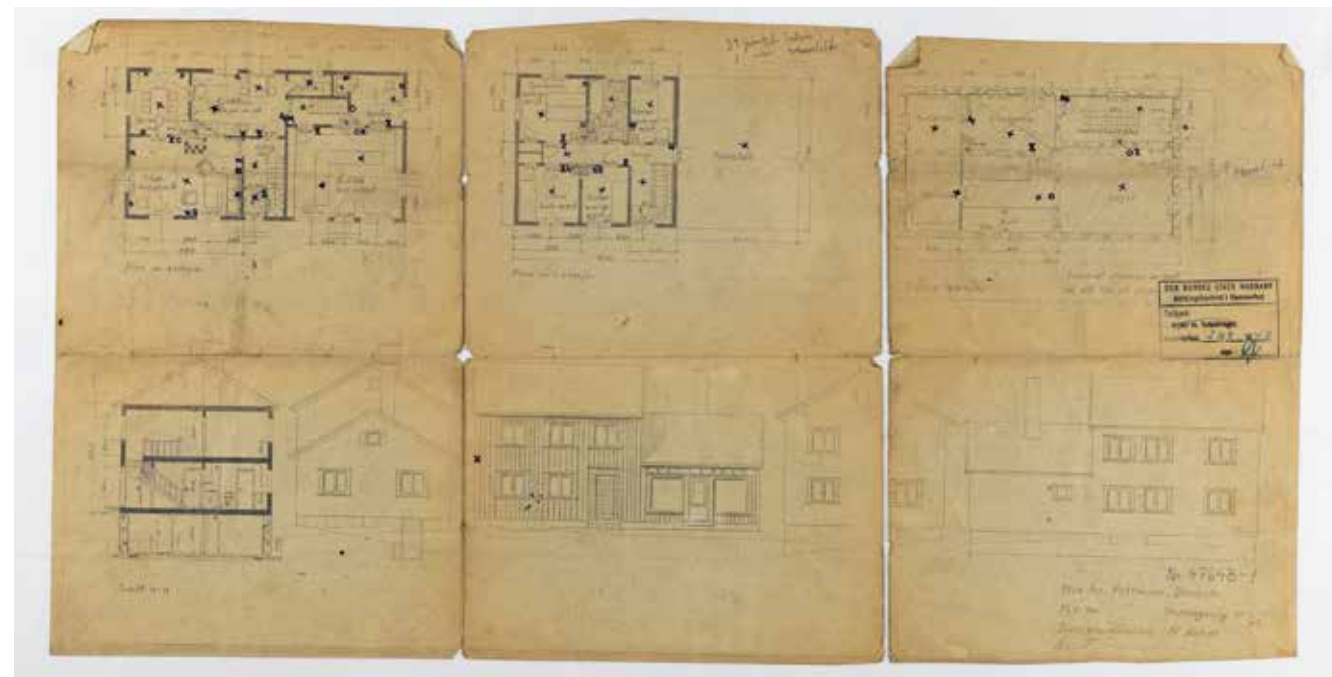
En stor andel av husene fra gjenreisninga er bygd etter type-tegninger, og grunnplan og ytre form er ofte relativt lik det som finnes på typetegningene. Når det likevel var interessant å måle opp husene har dette flere årsaker. For det første kunne det gjøres tilpasninger under byggingen, for eksempel på grunn av tilgjengelige materialer eller individuelle ønsker. Valg av annen byggemåte enn det som var planlagt fra arkitektenes side, kunne medføre større og mindre justeringer. Det har for det andre gjerne vært gjort endringer i bruk av rom etter hvert som behovene og ønskene endret seg, blant annet knyttet til oppgraderinger og ny teknologi i hjemmet. For det tredje er mange av husene som fortsatt brukes som bolighus utvidet med påbygg og tilbygg av ulik art. Alt dette er med på å synliggjøre husenes individuelle liv, i samspill med det relativt like utgangspunktet som husene har hatt.

For mange av oss var oppmålingen og de tilhørende plantegningene en stor utfordring, og det var i aller høyeste grad snakk om å lære underveis. Særlig i et ombygd hus kan det være viktig å planlegge hvor man starter å måle! Heldigvis

Feltarbeidsdeltakerne hadde ulik erfaring og kompetanse, noe som kom godt med i dokumentasjonsarbeidet. Susanne Wasa Hagen fra Finnmark fylkeskommune renskriver plantegningene, mens Per Christian Burhol fra Kystmuseet i Havøysund følger med. Foto: Siv Garles Sjøland/Norsk Folkemuseum.

Mange av dem vi intervjuet hadde funnet fram dokumentasjon fra gjenreisninga. Arvid Petterson og Thomas Walle ser på plantegninger over det kombinerte bolighuset og butikken som familien Petterson bygde i Brennelv, Porsanger. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Vi erfarte at fortellingene ofte fløt bedre når vi beveget oss rundt i huset under intervjuet. Rolf B. Mathisen forteller ivrig mens Anikken Romuld fra Tromsø kommune holder lydopptakeren. Foto: Norsk Folkemuseum.

Noen ganger er det vanskelig å finne det opprinnelige gjenreisningshuset bak ny ytterkledning og påbygg. Likevel er gjenreisningshusets sjel og historie viktig for beboerne. I dette huset i Leirpollen kan man nå det er varmt fortsatt kjenne lukten av kreosot fra flyplassplanene som ble brukt til å lafte huset. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

var det på flere av gruppene deltakere som hadde erfaring med slikt arbeid, og etter hvert gikk oppmålingen lettere også for de av oss som gjorde det for første gang. For dokumentasjonsprosjektet som helhet var det viktig at oppmålingen ble gjort ut fra de samme prinsippene, slik at plantegningene er sammenliknbare uavhengig av hvem som utførte dem. Det var imidlertid også viktig at prosjektdeltakerne ble kjent med oppmåling som et metodisk verktøy; å måle opp et hus systematisk medfører at vi «ser» huset på en særskilt måte, og dette bidro til å styrke den tverrfaglige tilnærmingen til dokumentasjonsarbeidet.

INTERVJUER

Gjennom intervjuene ønsket vi både å få dypere innsikt i husets liv fra det ble bygd og til i dag, og å lære om livet i huset før og nå. Målet har vært å gripe noe av samvirkningen mellom huset som materiell omgivelse og menneskers sosiale liv. Intervjuene vekslet derfor mellom faktaopplysninger om huset, bruken av det og endringer som er gjort i løpet av årene, og mer personlige livsfortellinger.

I forkant av feltarbeidet utarbeidet vi en temaliste til bruk under intervjuene. Dette var ikke en liste med faste spørsmål, men en oversikt over momenter som intervjuene med fordel kunne komme inn på. Vi ønsket at intervjuene skulle oppleves som en samtale der det var rom for å ta sidespor, men der vi likevel sørget for å komme tilbake til det som var hovedmålet med intervjuene. En slik intervjustrategi medfører at intervjuene i stor grad får sin form av personlige egenskaper ved

intervjueren og den som blir intervjuet, og av den kontakten og grad av tillitt som etableres mellom dem.

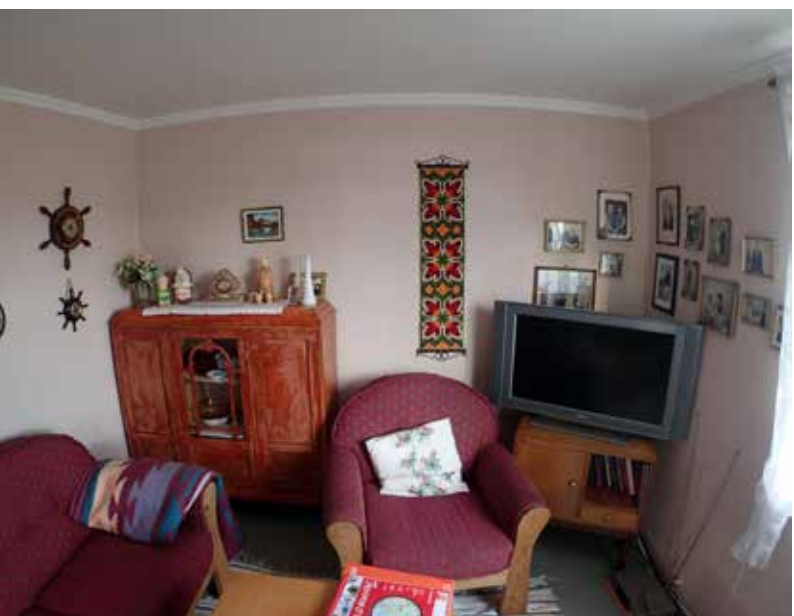
For oss som gjennomførte intervjuene var det også her snakk om å lære underveis: Lære å bruke opptaksutstyret i praksis; lære å finne en god form på intervjuet, tilpasset den konkrete situasjonen; lære å samarbeide effektivt i team, der vi utfylte hverandre heller enn å «konkurrere» om oppmerksomhet rundt egne interesser; lære å være sensitiv på hva det var uproblematisk å snakke om og hva som for fortelleren var mer følsomme temaer.

Selv om målet var at vi skulle ha et felles utgangspunkt, er det klart at intervjuene bærer preg av de faglige interesse og perspektivene som den enkelte intervjuer har hatt. Det kommer også tydelig fram forskjeller i hva slags situasjon fortelleren er mest avslappet i. For noen er det lett å sitte ved stuebordet og fortelle om ting som har skjedd, kanskje hjulpet av gamle fotografier og dokumenter fra byggeperioden. Andre snakket mer engasjert når intervjuet ble gjennomført på vandring rundt i huset, og der hendelser fra tidligere kom til live i de rommene der de en gang foregikk.

En del av de som ble intervjuet hadde selv opplevd krigen og tvangsflyttingen i ung alder. Selv om hendelsene under krigen ikke var hovedfokus for prosjektet, var det naturlig at mange intervjuer også omhandlet disse fortellingene. Det er også med bakgrunn i krigshendelsene at gjenreisningshuset ofte har en særstilling i folks familiehistorie, i større grad enn andre hus. Derfor opplevde vi ofte en sterk bevissthet om at huset vi

Dokumentasjon av dokumentasjonsarbeid. Fotograf Haakon Harriss har fanget feltarbeidsdeltakere som studerer eldre fotografier fra huset i Olderfjord: Fra venstre Riinakaisa Laitila, Riddu Duottar Museat, Daniella Kötter, Gjenreisningsmuseet i Hammerfest, Birte Sandvik, Norsk Folkemuseum, og Per Christian Burhol, Kystmuseet i Havøysund.
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Dokumentasjonsbildene som ble tatt inne i husene har kraftig forvrengning, men er verdifulle som en registrering av innredning og interiør. Her fra Ytre Billefjord.
Foto: Birte Sandvik/Norsk Folkemuseum.

besøkte var nettopp et «gjenreisningshus», også i de tilfeller hvor det var gjort store endringer på eksteriør og interiør.

I analysen av intervjuene vil det være viktig å ta høyde for den unike konteksten intervjusituasjonen utgjør, der informasjonen vi sitter igjen med har kommet fram i møtet mellom intervjuer(e) og forteller. Samtalen kunne ha utviklet seg annerledes hvis det var en annen som gjennomførte intervjuene, eller hvis intervjuet startet ved kjøkkenbordet. Vi vil derfor sørge for at så mye som mulig av intervjusituasjonen blir registrert og oppbevart sammen med selve intervjuet. Dette vil også styrke materialets kildeverdi på lenger sikt.

FOTOGRAFERING

Formålet med fotograferingen var flerdelt. I prosjektet er fotograferingen en egen dokumentasjonsform som er likestilt med oppmåling og intervjuer, og som dermed utgjør en del av det materialet som er knyttet til hvert enkelt hus. Vi ønsket imidlertid også å dokumentere prosjektdeltakerne under arbeid, mens vi undersøkte hus, intervjuet beboere eller diskuterte metoder og framgangsmåte. Og ikke minst vil gjenreisningsprosjektet ha behov for bilder som kan brukes i formidling; til utstillinger, publikasjoner og på nettsider. Av forståelige grunner har vi derfor opparbeidet en stor samling bilder som er tilknyttet prosjektet på ulike måter.

Feltarbeidsgruppene var alle utstyrt med kameraer som hadde god vidvinkel, og som derfor egnet seg til innendørs fotografering. Ambisjonen har vært at alle flater, ute og inne, skulle fotograferes. Dette ble gjort på en systematisk måte, slik at det er mulig å knytte bildene til plantegningene fra det enkelte huset. På grunn av lysforholdene og den ekstreme vidvinkelen er disse bildene først og fremst interessante som et fotografisk dokument over interiør, faste innredninger og løse gjenstander, og er i mindre grad tenkt brukt i formidling. Vi tok også bilder av beboerne, og der det fantes fotografier og dokumenter relatert til huset ble også disse avfotografert.

I tillegg til de mange bildene som ble tatt av prosjektdeltakerne, hadde vi heldigvis en fotograf som sørget for at vi også har bilder av høy kvalitet som kan brukes i utstillinger og publikasjoner: portretter av beboere, bilder av hus og landskap, og gode dokumentasjonsbilder av feltarbeidsdeltakerne i arbeid.

KREVENDE OG LÆRERIKT

Feltarbeidet har vært en fantastisk opplevelse, og vi er takknemlige for at vi fikk møte så mange flotte folk og oppleve et høstfarget Finnmark fra sin beste side. Det har vært en lærerik uke, der prosjektdeltakerne har bidratt med sin kunnskap og kompetanse på måter som har utfylt hverandre. Men det har også vært krevende å skulle lære nye arbeidsmåter og finne fornuftige samarbeidsformer samtidig som vi har drevet med aktiv dokumentasjon og innsamling. For min del har feltarbeidet gitt ny innsikt i den unike kompetansen som den enkelte har, og stor respekt for den jobben vi alle gjør. Jeg tror den gjensidige forståelsen for hverandres faglige styrke som feltarbeidet har medført, kan bidra til å gjøre dette til et vellykket og attraktivt prosjekt.

Thomas Walle er førstekonservator NMF, sosialantropolog og prosjektleder for forskning, dokumentasjon og formidling av gjenreisningshus på Norsk Folkemuseum.

Historiker Arvid Petterson er en viktig fagperson når det gjelder gjenreisninga av Finnmark, men ble også intervjuet som en av mange beboere i Porsanger-området. Her er han avbildet i gjenreisningsfjøsset som senere er gjort om til festlokale.
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Under: Fjøsset som ble bygget på eiendommen til familien Petterson i Brennelv, har fått et nytt liv som festlokale. Låvebrua er erstattet av et nyere inngangsparti på høyre side, men de gamle låvedørene kan sees over tilbygget.
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Gjenreisningsbebyggelsen

av Birte Sandvik

Kort tid etter andre verdenskrig vedtok Stortinget at Nord-Troms og Finnmark skulle gjenoppbygges. Bolighus, uthus, offentlige bygg, elektrisitetsverk, broer, bryggeanlegg og telefonlinjer var ødelagt. De fleste hadde mistet alt de eide. Etter evakueringa vendte store deler av befolkninga tilbake til en ødelagt landsdel og bodde flere år i midlertidige hus av tilgjengelige materialer, brakker eller gammer. Men etter hvert skulle befolkninga flytte inn i flunkende nye hus.

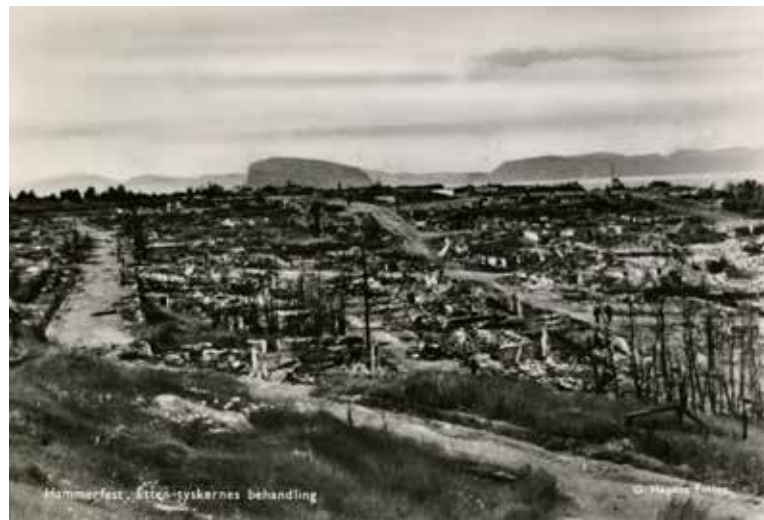
ARKITEKTKONKURRANSER OG TYPETEGNINGER

Fra høsten 1945 arrangerte Gjenreisningsdirektoratet (fra 1946 Boligdirektoratet) arkitektkonkurranser hvor landets arkitekter fikk i oppdrag å utforme standardiserte typetegninger av bolighus og uthus som egnet seg i Nord-Troms og Finnmark. Før evakueringa og brenninga var det bare én privatpraktiserende arkitekt nord for Tromsø og de fleste arkitekter og ingeniører som deltok i arbeidet kom sørfra. Typetegningene ble så utarbeidet ved Boligdirektoratets sju distriktskontor i Nord-Norge, ved Finnmarkskontoret i Harstad eller i Oslo. Etter hvert fikk Boligdirektoratet i Oslo ansvaret for tegnearbeidet, men ofte etter forslag fra distriktskontorene nordpå.

Husene skulle framheve det norske i arkitekturen, samt bevare norske byggetradisjoner kombinert med enkel funksjonalisme. De skulle være relativt likeartede og i hovedsak være basert på typetegningene. Husene skulle være enkle og fungere godt for beboerne ut fra deres næringsforhold. Det ble utarbeidet egne typetegninger for byer eller bymessige strøk, kystdistrikt og innlandsdistrikt. Alle husene skulle ha saltak – en taktype som gjennom generasjoner hadde vist seg å være den som holdt seg best i værharde strøk. For kystdistriktene skulle alle kjøkken legges med utsikt mot sjøen. I andre områder var det viktigere med utsikt mot fjøset eller til veien. Det var kun boligene i byen som skulle tegnes med innlagt wc.

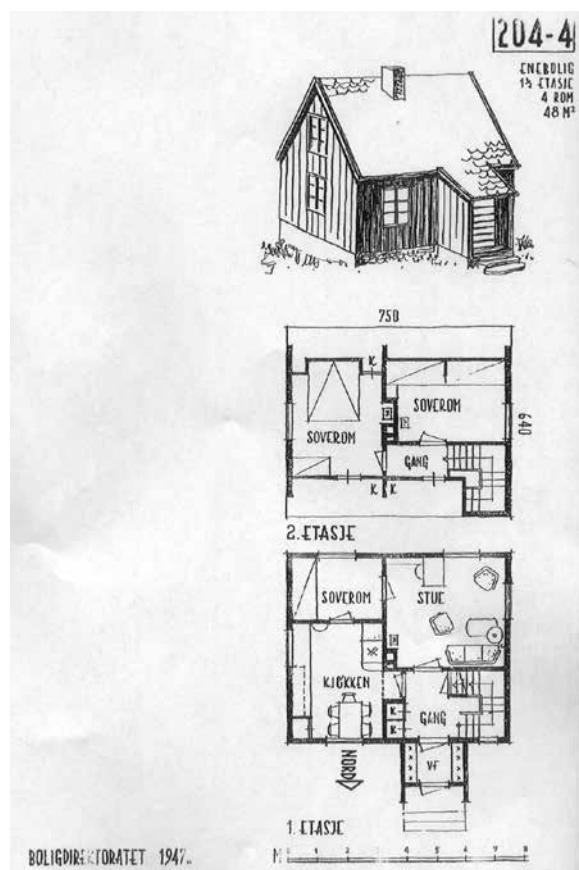
Det finnes dessverre ingen samlet oversikt over alle typetegningene som ble laget, men det anslås at over hundre forskjellige typetegninger ble brukt i Nord-Troms og Finnmark etter krigen. Med Gjenreisningsloven av 1946 ble det fastslått at myndighetene skulle godkjenne alle tegninger før noe ble bygd. Men det ble likevel ofte gjort endringer i planleggings- eller byggeprosessen. Distriktsarkitekten samarbeidet ofte med byggherren om ønskede endringer, som for eksempel om husets beliggenhet på tomte, om plassering av inngangsparti, vindusplassering m.m. Det var viktig å ta hensyn til vær og vind, og huset ble derfor ikke alltid nøyaktig likt huset på tegningen.

Det skulle bygges fort, billig og godt, samtidig som det var knapt med bygningsarbeidere, penger, og materialer. Materialleverandøren hadde kanskje bare én type ytterpanel eller vinduer på lager, og huset kunne dermed bli annerledes enn på tegningen. Og ville man bygge hus, måtte man kjøpe de materialene som var tilgjengelige. Krigsskadeerstatningene dekket

Da tyskerne trakk seg ut av Hammerfest i februar 1945 hadde de svidd av byen kvartal for kvartal. Det var kun et gravkapell som sto igjen, samt noen lyktestolper som vitnet om at denne byen var den aller første i landet med kommunalt elektrisitetsverk, og den aller første byen i Europa som fikk elektrisk gatelys!

Foto: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Typetegningene som var beregnet på Nord-Norge, var basert på planløsninger som hadde vært vanlige før krigen, som toromsstue, korsplanhus og midtgangshus, med klart definerte romfunksjoner. Størrelsen på husene varierte fra 31,5 m² til 100 m², men de fleste husene var mellom 45-60 m². Fra *Gjenreisningens skissebok*, 1947.

i Nord-Troms og Finnmark

Det gamle fiskeværer Gjesvær i Nordkapp kommune i Finnmark. Gjesvær er omtalt som *Geirsvær* i Heimskringla til Snorre Sturlason fra 1225 og er det eneste stedet i Finnmark som er kjent fra vikingtida. All bebyggelse ble brent ned høsten 1944. Etter krigen ble gjenreisningshusene bygd på begge sider av en hovedgate med utsyn mot havet.

Foto: Olav H. Skjeldal/Brita Lodberg-Holm, Nye Bonytt 1988/Norsk Folkemuseum.

ikke utgiftene til å bygge et helt nytt hus, og Den Norske Stats Husbank (senere Husbanken), som ble opprettet i 1946, spilte en viktig rolle for å realisere folks byggeprosjekt.

LIKE, MEN ULIKE HUS

Gjenreisninga skapte langt på vei et brudd med gamle tradisjoner innen håndverk og byggekunst. Det varierte byggningsmønsteret som før krigen hadde preget Nord-Troms og Finnmark, var mer eller mindre borte. Sosiale skillelinjer, så vel som etniske tradisjoner og forskjeller, ble brått usynlige. Mange «fattigdomsstempel» ble også utvisket ved at det ble gitt gunstige lån gjennom Husbanken til bygging av hus med bedre standard enn mange hadde hatt før krigen.

I byer og tettsteder ble husene lagt på rekke og rad med mønene i samme retning og i samme avstand fra gaten. De fleste hus ble kledd med utvendig trepanel med standard detaljering, og blant vinduer fantes bare tre standardtyper. Hvilken type som havnet i det ene eller andre huset kunne være helt tilfeldig, og detaljering rundt vinduer og dører var i utgangspunktet likt hos alle. Bebyggelsen fikk et enhetlig preg, men gjennom bevisst fargebruk på husene oppnådde man likevel variasjon i uttrykket.

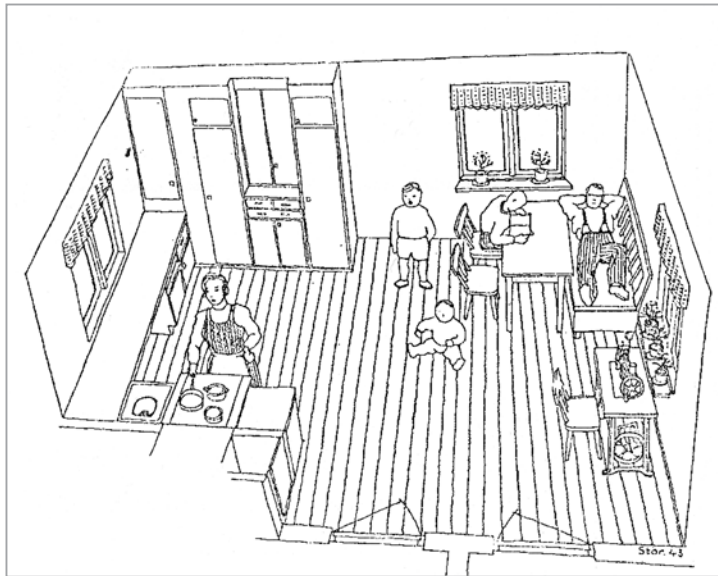
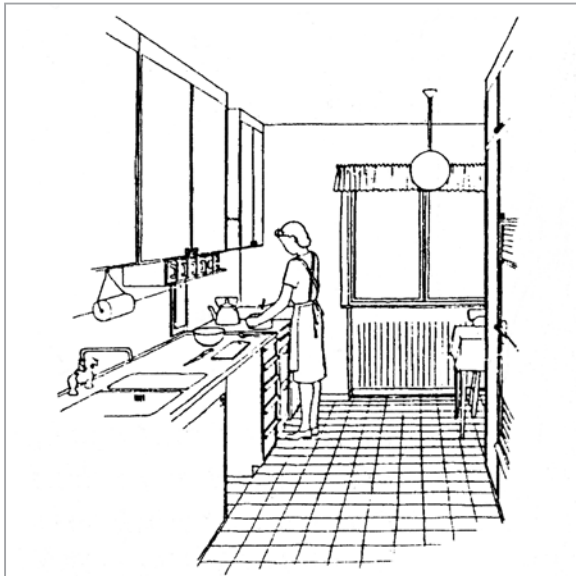
Det er anslått at 2/3 av boligene fra gjenreisningstida er bygd etter typetegninger som enten var utarbeidet av Boligdirektoratet eller av distriktsarkitektene. 60 % av typetegningene

tok utgangspunkt i den såkalte korsplanløsningen. Dette var et planprinsipp mange kjente fra før krigen, hvor alle rommene var konsentrert rundt ett pipeløp. 1/3 av husene ble bygd etter spesialtegninger ut fra den enkelte families behov. Dette innbar et tett samarbeid mellom arkitekten og byggherren. Hus som ble bygd etter typetegninger kunne også tilpasses spesielle behov, men som oftest gjaldt dette en tilpasning av huset til tomte, klimaforhold og utsikt.

HJEMMENES TEKNOLOGI

Å få innlagt vann og elektrisitet i husene har betydd enormt mye for folks hverdagsliv. På landsbasis var det store geografiske forskjeller i når denne teknologien ble tilgjengelig for folk flest. I Nord-Troms og Finnmark var det kun 10 % av boligene som hadde innlagt vann i 1938, mens det for resten av landet var 40 %. Kun 4 % av boligene i Nord-Troms og Finnmark hadde fått elektrisitet i 1938, mens det for resten av landet var 56 %. Med nedbrenninga ble infrastrukturen ødelagt og det kunne ta mange år før teknologien var på plass igjen i gjenreisningshusene.

Å få innlagt vann i et hus var svært arbeidsbesparende, særlig for kvinnene, som tradisjonelt var de som hadde ansvar for vannbæringa og alle former for vask. Ved myndighetenes ferdigbefaring og godkjenning av de nybygde husene ble det sett på muligheten for innlagt vann i de husene som ikke

Venstre: Forbildet for det såkalte *Laboratoriekjøkkenet* var «die Frankfurter Küche», som ble tegnet allerede i 1926 av den tyske arkitekten Margarete Schütte-Lihotzky. Denne tegningen viser «Bostadsutredningens kök på Byggtjänst i Stockholm 1945». Kilde: Folkhemmets bostäder 1940-1960. (Hage 1999) Over høyre: «Landsens kjøkken». Tegnet i 1943 av arkitekt Christian Fredrik Størmer. Kilde: BD-orientering nr. 10, 1949. (Hage 1999)

hadde det ved befaringen. Men mange hadde fått utslagsvask og kaldtvannskran på kjøkkenet og vann i vaskekjelleren. De færreste hadde fått innlagt bad på dette tidspunktet.

Det å få elektrisk lys var også arbeidsbesparende, men det ga i tillegg flere muligheter til både arbeid og lesning. I en befaringsrapport fra gjenreisningsområdene i 1945 vektlegger arkitekt Kirsten Sand viktigheten av elektrisitet i hjemmene. Hun beskriver folks hverdag og arbeidssituasjon med og uten elektrisk lys, og avslutter rapporten slik: «(...) med spørsmålet om elektrisk kraft staar og faller hele gjenreisningen.» På grunn av utfordringer med infrastrukturen var det uklart hvor lang tid det ville ta før folk kunne få elektrisitet i husene, men de fleste hjemmene i Nord-Troms og Finnmark ble elektrifisert i perioden 1945-1960.

ØNSKER OM NYTT KJØKKEN

Sivilarkitekt Ingebjørg Hage har forsket mye på gjenreisningshusene i Nord-Troms og Finnmark. I sitt arbeid viser hun at befolkningas ønsker til sin nye bolig langt på vei ble fulgt. Inngangsdøra måtte ligge lunt til. Men det var særlig viktig for kvinnene å ha utsikt fra kjøkkenvinduet: Langs kysten ønsket husmoren utsikt mot sjøen for å kunne se når mannen kom hjem fra fiske, mens i innlandet ønsket husmoren å se elva, fjøset eller veien fra kjøkkenvinduet. Kjøkkenet hadde vært, og skulle fortsatt være, husets viktigste rom. Befolkningas behov for stort kjøkken ble den viktigste diskusjonen i forbindelse med planløsninga til gjenreisningshusene.

Arkitekt Christian Fredrik Størmer ble gjennom sitt arbeid i Boligdirektoratet en sentral person i bolig- og gjenreisningsarbeidet i Norge etter krigen. Under krigen arbeidet han i Stockholm, og i 1943 skrev han et innlegg sammen med en kollega i et svensk tidsskrift om «Kjøkkenet som oppholdsrom»: På landet må kjøkkenet være boligens sentralrom. Det er husmoren som har ansvar for familien, og mye av arbeidet foregår nettopp her. Husmoren skal lage mat og samtidig passe barn, og for å spare unødvendige skritt bør derfor også spiseplassen være på

kjøkkenet. Og når mannen kommer hjem fra arbeid ute, vil han være sammen med kone og barn. Derfor bør kjøkkenet være stort nok til å kunne bli familiens hverdagsrom, mente Størmer.

I programmet for den store arkitektkonkurransen i 1945 var de viktigste retningslinjene for kjøkkenet i gjenreisningshusene i samsvar med Størmers tanker fra 1943. Men i Gjenreisningens skissebok fra 1947 har kjøkkenet krympet og ligner mer på det såkalte «Frankfurter -kjøkkenet» fra 1926 (også kalt laboratoriekjøkkenet), som ble et mønster for funksjonalismen i Europa. Husmorens arbeid skulle rasjonaliseres på linje med annet industriarbeid, og i et lite kjøkken kunne husmoren nå det meste uten å måtte gå altfor mange skritt i løpet av dagen.

Men det var ingen som ønsket seg laboratoriekjøkken på landsbygda i Nord-Norge, og Kirsten Sand ble en talskvinne for store kjøkken: «Etter min mening har vi ingen sjanse til å få husmødrene som helhet med i samfunnsmessige og sosiale interesser på like fot med mennene når en skal fortsette å trykke sammen veggene i kjøkkenet og lukke henne inne i et rom som ikke har plass til andre enn henne selv.» (Boligdirektoratet, BD-orientering, 11.10.1948, Hage 1999.)

Kjøkkensaken var imidlertid ikke løst ved å bare lage et stort rom. For Kirsten Sand var det viktig å ta lærdom fra det tradisjonelle stuekjøkkenet og gi det moderne former. Her bør det være plass til både lekegrind, rokk og gode møbler som gjør rommet til et dagligrom. Og hun fikk langt på vei gjennomslag for sine argumenter.

FORNØYD MED NYTT HUS?

I perioden mellom 1945 og 1960 flyttet en hel landsdel inn i helt nye hus. For de aller fleste ble deres nye bolig svært forskjellig fra den de bodde i før krigen. Noen fikk langt bedre boligstandard, mens andre mente de fikk dårligere.

Allerede i 1950 ble det foretatt en spørreundersøkelse blant folk som bodde i gjenreisningshus. Fra Finnmark deltok 100 familier. Mesteparten av husene ble bygd på to plan, og flertallet av familiene var fornøyd med dette. De fleste endringene på

Over venstre: Arne Jacobsen har fått hjemmelaget seilskute av bestefaren Arne Nakken, 1954 - 54. Over høyre: Aase Randi Jacobsen i kjøkkenet i familiens nye hus i Hammerfest, 1960-65. Foto: Fridtjof Johan Jacobsen/Arkiv: Finnmark fylkesbibliotek.

tegningene før bygging gjaldt kjøkkenet. Det store rommet som opprinnelig var ment å være stue, ble ofte omgjort til kjøkken. Kammerset var også et viktig rom. Det ble brukt mye der det fantes, og ble savnet blant dem som ikke hadde det. Stua var det rommet som ifølge undersøkelsen ble minst brukt. Men de som ikke hadde kammers, brukte stua til hverdags. Svært mange ønsket seg også flere og mindre soverom framfor få og store. En overvekt av familiene var mest misfornøyd med kjellerne sine. De mente kvaliteten ikke sto i forhold til resten av huset og at potetene frøs om vinteren. Arkitektene skyldte på byggherren selv. De hadde anbefalt å grave dyp kjeller, men de fleste hadde ikke tid til dette. Derfor ble kjellerne stående med høy, synlig grunnmur. Dette kunne resultere i at temperaturen i matboden lettere kunne komme under frysepunktet.

I gjenreisningas første fase ble det bygd mange hus i plankelaft, for folk flest var vant til å bo i laftede hus. Men det går langt mer trevirke til et laftet hus enn til et bindingsverks-hus. Lokale fagfolk var skeptisk til bindingsverk. De mente at slike hus ikke var tilpasset de harde klimaforholdene i nord og ville bli mer trekkfulle enn plankelaftede hus. Men stor materialknapphet førte til at myndighetene i 1952 anbefalte tresparende konstruksjoner som «lett bindingsverk». Mange var misfornøyd med denne konstruksjonsmåten, men flesteparten av husene ble nå likevel bygd etter denne typen. Prisforskjellen var nemlig stor mellom et plankelaftus og et hus i lett bindingsverk.

Ifølge undersøkelsen var kvinnene generelt mer fornøyd med sitt nye hus enn mennene var – kanskje fordi flertallet av kvinnene fremdeles jobbet hjemme og tilbrakte mer tid i husene enn mennene som jobbet ute? De aller fleste fikk langt mer moderne hus enn de var vant med før krigen og dermed en langt enklere hverdag, med flere rom, innlagt vann og etter hvert elektrisitet.

Birte Sandvik er konservator NMF, kulturhistoriker og prosjektleder for innredning av gjenreisningshus på Norsk Folkemuseum.

Gjenreisningshuset til familien Pedersen i Ytre Billefjord, Porsanger. Huset ble bygd i 1947 og her vokste det opp 11 barn. Mange hus fikk etter hvert tilbygg med bad. Dette huset ble påbygd på 1970-tallet. Huset blir nå brukt som feriebolig. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

KILDER

Hage, Ingebjørg: *Som fugl fønix av asken? Gjenreisningshus i Nord-Troms og Finnmark*. Ad Notam Gyldendal AS 1999.

Petterson, Arvid: *Hus i Finnmark*. Fortidsminneforeningen, Finnmark avdeling. Vadsø 2005.

Husbanken: *Gjenreist og særpreget. En planleggings- og utbedringsveileder for hus og steder i Nord-Troms og Finnmark*. HB 7.F.25, 2008.

Gjenreisningens skissebok 1947. Hustyper for Finnmark og Nord-Troms. Boligdirektoratet.

Gjenreisningshus

som samfunnspolitisk fenomen

av Thomas Walle

Gjenreisningshuset, og i enda større grad den enhetlige gjenreisningsbebyggelsen som vi kan finne i Finnmark og Nord-Troms, er uløselig knyttet til hendelsene under andre verdenskrig. I en hel landsdel ble store deler av bebyggelsen utradert som følge av den tyske krigsmaktens brenning. Men gjenreisningshuset er også et vitnesbyrd om endringsprosesser som startet i mellomkrigstida, og som plasserer det innenfor en større samfunnspolitisk kontekst.

To forhold er særpreget for gjenreisninga. Den innebar en total gjenoppbygging av områder som før krigen var preget av stor variasjon i befolkning, boform og boligtype. Gjenreisninga måtte også gjøres i en etterkrigssituasjon der det var knapphet på ressurser; både materialer, penger og arbeidskraft. Infrastrukturen var mange steder ødelagt, eller var ikke tilpasset en effektiv gjenoppbygging i stor skala.

Brannen skilte ikke mellom folk, og både staselige prestegårder, lafta toromsstuer og gammer forsvant i flammene. Det var et statlig ansvar å få landet på fote igjen, og dette satte noen rammer for husene som skulle bygges og måten de ble bygd på. Folket måtte ha nye boliger, men det var ikke likegyldig hva slags hus de fikk. Som et program for boligbygging skulle

det sikre befolkningen det som ble oppfattet som en god bolig, samtidig som husene heller ikke skulle være for store eller ha det som ble omtalt som unødvendig pynt og ornamentikk. Nå fikk ideer om sosial utjevning, kunnskap om forholdet mellom helse og boforhold, funksjonalistiske prinsipper og byggetekniske nyvinninger komme til nytte i stor skala.

Dette var imidlertid ikke nye tanker etter krigen. Bekymringen for dårlige levekår blant de lavere sosiale klassene på begynnelsen av 1900-tallet, både i byene og i øvrige deler av landet medførte flere tiltak for å bedre situasjonen, inkludert sosial boligbygging på 1920-tallet. Sammenhengen mellom trangboddhet og spredning av smittsomme sykdommer som tyfus og tuberkulose, løftet spørsmålet om levekår opp fra

Brenninga av Hammerfest i 1944. Kun piper og grunnmur sto igjen etter at flammene hadde gjort sitt. I store deler av Finnmark gikk alt av bebyggelse tapt. Foto: Ukjent fotograf (tysk soldat)/Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Hammerfest fotografert under krigen, med utsikt over havnebassenget og husene plassert i det naturlige amfiet. Regjeringens Informasjonskontor ble opprettet i London februar 1941, for å informere de allierte om Norge og binde nasjonen sammen. Ved hjelp av radiosendinger, presseoppslag, utstillinger og foredrag ble kunnskap om norsk historie og kultur spredt. Foto: Ukjent fotograf/Norsk Folkemuseum.

omsorg for vanskeligstilte til et spørsmål om den nasjonale helsesituasjonen. Funksjonalismen hadde fått sitt gjennombrudd i Europa på 1920-tallet, i en tid der mange trodde på en postnasjonal tidsalder som følge av første verdenskrigs grusomheter. På 1930-tallet var det en ny arkitektur som reiste seg, en arkitektur som pekte framover og der formen skulle følge funksjonen. Felles for alle disse forholdene var troen på at en sentralt styrt planlegging var nødvendig for sikre gode, effektive og vakre bomiljøer for befolkningen.

Det var klart at gjenreisninga av Finnmark og Nord-Troms etter krigen ikke innebar en gjenoppbygging av det som hadde vært. Sett fra myndighetenes ståsted var mange av husene som hadde brent ikke i samsvar med forestillinger om en god, nøktern og funksjonell bolig. Den tradisjonelle byggemåten, laftet med tømmer eller plank, innebar et høyt forbruk av materiale. Romplan og bruk hadde utviklet seg over generasjoner, og var ofte, slik myndighetene så det, ikke tilpasset moderne boformer. Det ble derfor utarbeidet typetegninger for hustyper som var egnet til formålet, og som vektla spesialistenes ideologi framfor tradisjonskunnskapen i landsdelen.

BRUDD MED TRADISJONER OG SOSIAL UTJEVNING

Bebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms før krigen var variert, og forskjeller mellom byområder og landsbygda, etnisk tilhørighet, næringsvei, sosial klasse og distrikt var mulig å antyde

ut fra boligens form og byggemåte. Det var store variasjoner i hvordan dører, vinduer og andre detaljer på husene var utformet. Handelsmannens bolig eller prestegården var gjerne forseggjorte hus i empire- eller sveitserstil, mens nabohuset kunne være et enkelt laftet tømmerhus uten panel og innramming rundt vinduene. Mange av boligene var basert på byggemåter og bruksmønstre som hadde utviklet seg på 1700- og 1800-tallet, og på gårdene var det ofte mange små hus som hadde sin spesifikke funksjon. Det var også eksempler på bolighus som var bygd etter mer moderne prinsipper med bindingsverkteknikk og samtidige stilidealer, særlig i byene.

Finnmark og Nord-Troms har en flere hundreårig historie som en flerkulturell landsdel, med samisk, kvensk og norsk befolkning, i tillegg til personer og grupper med annen bakgrunn. Dette betyr ikke at det har vært atskilte kulturelle enklaver med begrenset kontakt, her har det både vært kulturell utveksling og sammensmelting, familier med sammensatt bakgrunn, og gradvis utvisking av kulturell egenart i flere områder. Det siste kan delvis tilskrives en brutal fornorskningsspolitikk, der den samiske urbefolkningen og kvenske minoriteten skulle assimileres inn i den norske nasjonalstatens språk, trosformer og leveste. I tillegg har selvfølgelig de samme endringsprosessene vært gjeldende her som i øvrige deler av Norge fra slutten av 1800-tallet og framover, der områder og folk i takt med teknologiske

Over venstre: Funksjonalismen fikk sitt gjennombrudd i Norge på slutten av 1920-tallet. På dette huset er vinduer plassert i hjørnet for å gi godt lysinnslipp. Symmetri og enhetlig utforming av vinduene er forlatt til fordel for vektlegging av rommenes funksjon. Detaljeringen er nøktern, og mest oppmerksomhet er viet trappen som framhever mulighetene som lå i den støpte betongen. Gjenreisningshusene låner mange elementer fra «funkis»-husene som ble bygget på 1930-tallet, også byggeteknisk, men fikk en utforming som lå nærmere de laftede toroms-stuene som var utbredt ved århundreskiftet. Foto: Ukjent fotograf/Oslo Museum.

Over høyre: Marienlystblokkene i Oslo ble oppført mellom 1934 og 1936, og er et typisk eksempel på funksjonalistisk byggestil. De er tegnet av forskjellige arkitekter og har visuell egenart, samtidig som de utgjør et enhetlig bygningsmiljø. Blokkene hadde heiser, fellesvaskerier, søppelsjakter og kjøleskapsanlegg. Sammenliknet med etterkrigstidas drabantbyer står blokkene tett og fellesarealene er relativt små. Foto: Ukjent fotograf, Harstad Forlag AS/Oslo Byarkiv.

Under: Sammenkoblete hus, ofte kalt «Varanger-hus», var vanlig i Øst-Finnmark, Russland og Finland. Dyra holdt til i bygget til høyre, mens bolighuset er til venstre. Det kunne være mange beboere på et begrenset boareal, men det er usikkert om bildet viser selve familien. Personene på bildet er skoltesamer, fotografert av Ellisif Wessel, trolig i Sør-Varanger en gang før 1897. Foto: Ellisif Wessel/Norsk Folkemuseum.

Over venstre: Bebyggelsen i Finnmark var før krigen veldig variert, også innenfor ett og samme bygningsmiljø. Her ser vi lensmannsgården i Karasjok med hovedhus i moderne sveitserstil, i bakgrunnen et laftet toetasjes hus med tradisjonell korsplansløsning og flere driftsbygninger av ulik utforming. Alt ble brent under evakueringen i 1944. Foto: Konrad Nielsen (antatt)/Norsk Folkemuseum.

Over høyre: Finnmark har en lang historie som en flerkulturell landsdel, og dette fikk også uttrykk i den lokale byggeskikken. Dette midtgangshuset som lå i Indre Billefjord i Porsanger, er bygget med såkalt kamlaft. En variant av denne lafteteknikken omtales lokalt som «kvensk laft», og byggemåten er gjerne knyttet til kvensk tradisjon. På bildet ser vi skomaker og fisker Hans Nils Klemetsen (1856-1934) og Maria Gustava Henriksdatter (1860-1935), som begge var av kvensk avstamning. Foto: Ukjent fotograf/Norsk Folkemuseum.

endringer og annen modernisering gradvis mistet deler av sitt lokale særpreg.

Det var altså ikke slik at de ulike etniske gruppene hadde sin helt spesifikke byggeskikk i årene før andre verdenskrig. Gammen hadde for eksempel gått fra å være en samisk boligtype til å brukes av både samer, kvener og norske i lavere sosiale lag. Husformer og byggemåter knyttet til den kvenske befolkningen hadde på samme måte fått videre utbredelse i områder der den kvenske befolkninga var relativt stor. En del av nybyggingen i mellomkrigstida var påvirket av mer moderne byggeskikk i Sverige og sørover i Norge, uavhengig av beboernes etniske tilhørighet. Samtidig kan tradisjoner knyttet til bruk av boligen, innredning, det sosiale livet og organisering av familien ha blitt videreført også i en hustype som ikke var særegen for den eller de etniske gruppen(e) som en familie tilhørte.

Antall beboere i en husholdning var for myndighetene et mål på levekår. Flere beboere pr. kvadratmeter boareal var ansett som et uttrykk for dårligere bokvalitet, knyttet blant annet til sosial posisjon og sammenheng mellom boligforhold og helse. Trangboddhet var altså ensidig negativt konnotert, og det var lite anerkjennelse av praksiser der det å bo mange i en husholdning også kunne være kulturelt verdsatt. Selv om det nok var en sammenheng mellom antall beboere pr. boareal og sosial klasse, og de som hadde ressurser til det derfor skaffet seg en relativt sett større bolig, kan det også ha vært kulturelt betingede oppfatninger av hva som var å betrakte som «trangbodd», og som avvek fra myndighetenes normer.

Gjenreisningsarkitekturen bygde på funksjonalistiske prinsipper, men det postnasjonale idealet som hadde skrellet bort all tradisjonell og nasjonalromantisk ornamentikk og detaljer møtte en ny virkelighet i etterkrigsårene. Det framtidsrettede som funksjonalismen representerte framsto nå som kaldt og fremmedgjørende, mens det som bygget på nasjonale tradisjo-

ner opplevdes som trygt og godt. Selv om gjenreisningshusene er enkle i sin detaljering, er de med sin utforming gjenkjennelige i et norsk kulturlandskap. Det er imidlertid verdt å påpeke at denne tryggheten og gjenkjenneligheten kom i nettopp en norsk nasjonal innpakning, som kanskje i større grad representerte et brudd for deler av den samiske og kvenske befolkninga.

ERSTATNING OG LÅN

Gjenreisninga skjedde gjennom en kombinert innsats fra det offentlige og lokalsamfunnet, utbetaling av erstatning til dem som hadde mistet sitt hjem under krigen og individuelle lån gjennom den nyetablerte Husbanken. Både Boligdirektoratet og Husbanken jobbet ut fra et tosidig prinsipp om at flest mulig fikk seg bolig samtidig som husene måtte holde en viss kvalitet. Dette forutsatte altså bygging av et godkjent hus, i de fleste tilfeller basert på tilgjengelige typetegninger.

Erstatningen skulle dekke tapet av den gamle boligen, men var betinget av at det ble reist et nytt hus for erstatningsbeløpet. Utmåling av erstatningen ble knyttet til en vurdering av verdien av det huset som ble borte, fratrasket et beløp for bruk og elde. Som allerede nevnt var bygningene i området veldig variert, også når det kom til alder og bygningsmessig tilstand. Forsøksvis «objektive» kriterier for å stadfeste boligens verdi produserte og forsterket sannsynligvis hierarkier basert på etniske og sosiale skiller. En ettroms-stue av laftet tømmer bygd på begynnelsen av 1800-tallet, og påbygd for å dekke husholdningens behov mot slutten av århundret, kan ha tilfredsstillt en families daglige behov. På samme måte var en gamle en velprøvd boligtype som innvendig var vanskelig å skille fra laftede hus i området. Heller enn å få erstatning tilsvarende den bruksverdien boligen hadde for sine beboere før nedbrenninga, ble beløpet et resultat av myndighetenes normative vurdering av allerede marginaliserte gruppers leve-

kår. Paret med en kraftig inflasjon, er det ikke overraskende at mange mente erstatningsbeløpet var altfor lavt.

Også i utregningen av det lån som ble innvilget fra Husbanken kunne de eksisterende hierarkiene reproduseres. Lånets størrelse ble vurdert opp mot forventet betalingsevne, noe som slo veldig skjevt ut avhengig av hva slags næringsgrunnlag familien hadde. Det er grunn til å spørre om denne vektleggingen av lønnsinntekt også påvirket og framskyndet overgangen til andre næringstyper enn det som hadde vært tradisjonen innenfor lokalsamfunnet og familienes etniske grupper.

Et tredje element som spiller inn er den enkelte families kunnskap om det byråkratiske systemet som administrerte erstatningsordningene, og i hvilken grad de hadde kjennskap til muligheter for å påvirke størrelsen på erstatningsbeløpet og valg av hus. I forbindelse med feltarbeidet høsten 2015 fikk vi både innsikt i det omfattende papirarbeidet som var involvert i søknadsprosessene, samt beretninger om familier som basert på relativt like livssituasjoner før krigen kunne ende opp med veldig ulike erstatningsbeløp og lånetilsagn. Her har nok den enkelte families nettverk og tilgang til informasjon – det vi kan kalle sosial kapital – spilt en viktig rolle.

Alt dette spilte inn på hvor stort hus familien kunne tillate seg å bygge, etter forhandling med boligkontoret/distriktsarkitekten. Det utsatte nok også for en del familier tidspunktet for når gjenreisningshuset kunne bygges. Mange ble boende i provisoriske boliger i lengre tid, og dette bidro til at gjenreisninga trakk mye mer ut i tid enn det myndighetene hadde planlagt. Det er mye som tyder på at variasjonen som fantes før krigen, gjenoppsto etter krigen som en ny type forskjellighet innenfor rammene av en enhetlig gjenreisningsarkitektur.

AMBIVALENT KULTURARV

Intervjuene som vi har gjennomført og studier av tilgjengelige kilder kan gi innsikt i noe av den ambivalensen som det sikkert har medført å flytte inn i et nytt og moderne hjem etter en traumatisk tid; glede, men også sorg, frustrasjon og savn. I gjenreisningsprosjektet ønsker vi å undersøke gjenreisninga i spenningen mellom et velferdsstatlig utjevnings- og moderniseringsprosjekt på den ene siden, og en videreføring av tankegodset fra fornorskningspolitikken på den andre siden. Kan selve huset sies å gi uttrykk for disse forholdene, og hvordan virket dette inn på beboerne og livet i huset? Gikk beboerne inn i «forhandlinger» med huset som et ideologisk objekt, og tilpasset det til sin etniske tilhørighet og sosiale posisjon? Åpnet huset for at spenninger mellom kollektiv og individuell identitet kom til uttrykk på nye måter, og har dette vist seg materielt? Og hvordan har alt dette virket over tid, og viser seg i

Øverst: Margrestine Pedersens gamle i Vestre Jakobselv, avbildet i 1951, har tydelig husform.

Midten: Magrestine Pedersen utenfor sin gamle i Vestre Jakobselv i 1951.

Venstre: Innvendig kunne det være vanskelig å skille en boligamme fra et laftet tømmerhus. Her fra Einar Pedersens boligamme i Vestre Jakobselv 1951, med kommode under vinduet og en seng. Veggene er tapetsert, og også hyllen over vinduet har fått tapet som er dekorativt klippet til. Alle foto: Kjell Borgen/Norsk Folkemuseum.

husene slik de står i dag og i det sosiale livet i og omkring dem?

Vi vil også undersøke ulike aspekter ved forestillingen om gjenreisningshuset og gjenreisningsbebyggelsen som en del av kulturarven som trenger særlig vern. I framstillingen av gjenreisningshuset som bevaringsverdig, kan vi gjenfinne mye av argumentasjonen og begrepsbruken som ble brukt i planarbeidet til gjenreisninga: Enhetlige bygningsmiljø, nøktern detaljering, effektiv planløsning osv. Tilbygg, oppussing og utbedringer skal helst underordne seg gjenreisningshusets særegne arkitektoniske uttrykk, og graden av individuelle særtrekk skal begrenses. Det er åpenbart at for mange i Finnmark og Nord-Troms har gjenreisningsbebyggelsen blitt en sentral del av landsdelens identitet, noe som knytter folk sammen og som bærer i seg de dramatiske historiene fra krigen. For andre er dette bare «hus» som de ikke legger noe særegen mening i. Men det er også mulig å se gjenreisningsbebyggelsen som et monument over den ensrettingen som preget velferdsstaten i de første tiårene etter krigen. Gjenreisningshuset blir i et slikt perspektiv ikke et nøytralt objekt, og individuelle endringer og tilpasninger som bryter med normene kan potensielt ses som et uttrykk for motstand mot denne ensrettingen.

Spørsmålet om hva som utgjør det meningsbærende innholdet i gjenreisningshuset som kulturarv, er derfor ikke entydig. Med gjenreisningsprosjektet ønsker vi både å finne svar og identifisere nye spørsmål.

Thomas Walle er førstekonservator NMF, sosialantropolog og prosjektleder for forskning, dokumentasjon og formidling av gjenreisningshus på Norsk Folkemuseum.

LITTERATUR

Bing, Morten og Espen Johnsen (red.) 1998: By og Bygd 35 - Nye hjem.

Bomiljøer i mellomkrigstiden. Norsk Folkemuseum.

Godal, Jon Bojer 2015: *Om det å lafte – 1: Handverk, logikk og prosess.*

Fagbokforlaget: Bergen.

Hage, Ingebjørg: *Som fugl fønix av asken? Gjenreisningshus i Nord-Troms og Finnmark.* Ad Notam Gyldendal AS 1999.

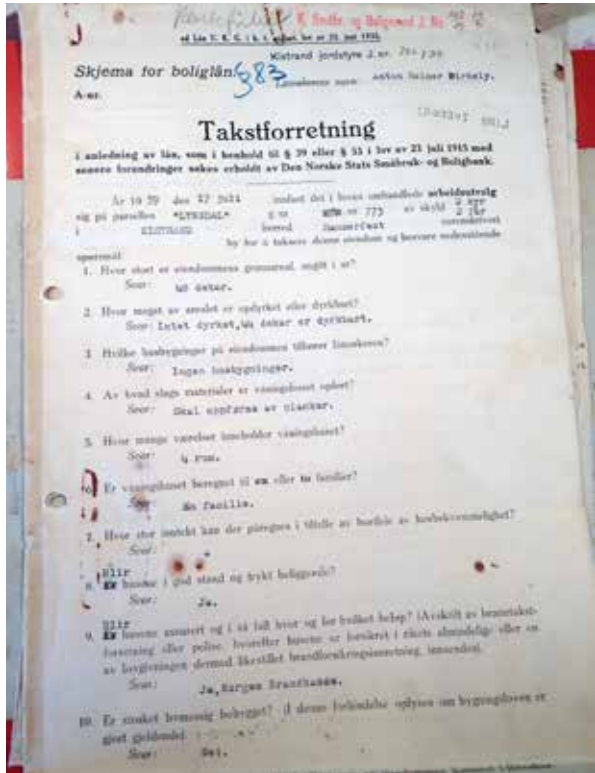
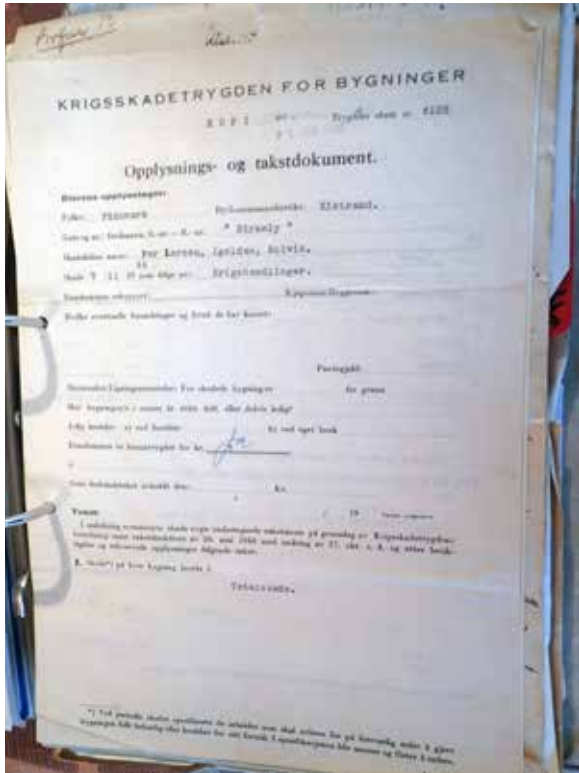
Husbanken: *Gjenreist og særpreget. En planleggings- og utbedringsveileder for hus og steder i Nord-Troms og Finnmark,* HB 7.F.25, 2008.

Klasseskillene i Finnmark var like viktige som etniske skiller, men ofte tilhørte «eliten» den norske befolkninga. På bildet øverst ser vi flere medlemmer fra Kistrands (Porsanger) overklasse, antakelig fotografert utenfor prestegården Skovro mellom 1894 til 1898. Bak f.v.: Telegrafbestyrer Karl Johan Smith, doktor Fredrik Johan Mørch, pastor Jens Otterbech, Hanna Marie Otterbech, Laura Gunhilda Smith. Foran f.v.: Vilhelmine Sofie Mørch, handelsmann Anthon Bye, Olava Margrethe Grape og Indiane Bye.

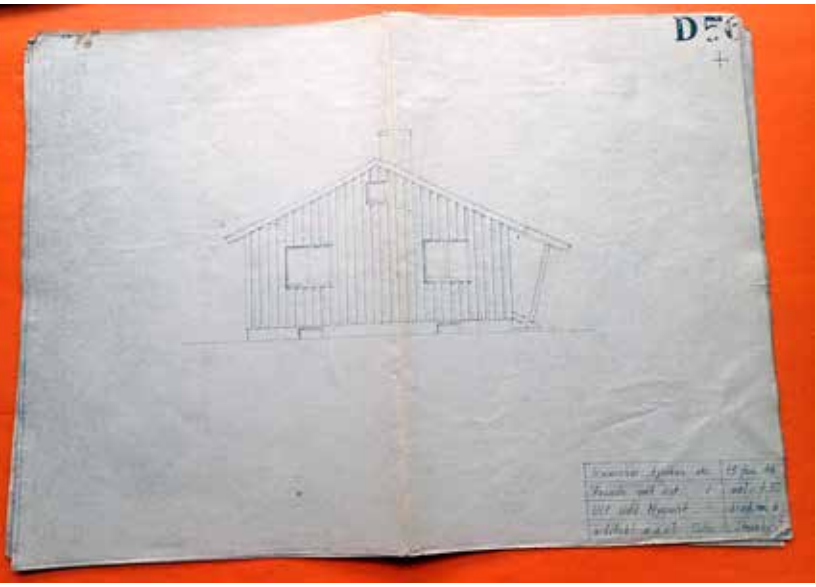
Prestegården Skovro i Kistrand (Porsanger) ble senere brukt som doktorbolig. Vi har ikke bilder som viser hele huset, men vi kan ane en relativt stor og flott bygning, med panel og detaljering rundt vinduene. Doktorfrue Vilhelmine Sofie Mørch t.h. og en ukjent kvinne fotografert utenfor huset ved århundreskiftet.

Interiørbildet fra prestegården Skovro vitner om en borgerlig stil som var populær rundt 1900. I forgrunnen henger en såkalt «måneskinnslampe». Alle foto: Ukjent fotograf/Norsk Folkemuseum.

På feltarbeidet høsten 2015 erfarte vi at mange har tatt vare på dokumenter fra gjenreisninga. På besøk hos Eli Birkely Richardsen i Igldas, fikk vi se permen med all dokumentasjon i forbindelse med krigsskadeerstatning og lånetakst. Opplysninger om skade er oppgitt som: «Skade 7/11 1944 som følge av: Krigshandlinger». Skadens art er opplyst å være «Totalskade». Foto: Norsk Folkemuseum.

Størrelsen på erstatningsbeløpet og innvilget lån medvirket til hvor stort hus som kunne bygges etter krigen. Bjørn Tore Pedersen sitter utenfor ettplanshuset i Ytre Nordmannset som besteforeldrene bygget i 1946. Han mener å vite at huset ble bygget i etapper, men huset slik det står i dag samsvarer langt på vei med typetegningene utarbeidet av arkitekt Nyquist i Oslo. Selv vokste han opp i nabohuset. Alle foto: Thomas Walle/Norsk Folkemuseum.

Eli Birkely Richardsen utenfor eldhuset som ble bygget med flyplassplank som var igjen etter den tyske krigsmakten. Døra ble brukt som regnskapsbok for saueholdet, som ble avviklet i 2014. Foto: Susanne Wasa Hagen/Norsk Folkemuseum.

To hus fra Porsanger til Norsk Folkemuseum

av Birte Sandvik

Norsk Folkemuseum skal gjenoppføre to hus fra Porsanger. Disse skal fortelle den spennende historien om gjenreisninga av Finnmark etter andre verdenskrig. Bolighuset er fra Olderfjord og fjøset er fra Indre Billefjord. Begge bygningene er gode representanter for gjenreisningsbebyggelsen i Finnmark.

ET TYPISK GJENREISNINGSHUS

Bolighuset som skal gjenoppføres på Norsk Folkemuseum ligger i Olderfjord, på vestsiden av Porsangerfjorden og ca. 60 km fra kommunesenteret Lakselv. Eiendommen er på ca. 40 mål. Huset ble bygd mellom 1950–51, trolig etter typetegninger av Distriktskontoret i Finnmark. Driftsbygningen på eiendommen ble bygd ca. ti år senere enn bolighuset.

Bolighuset er et såkalt korsplanhus hvor rommene er bygd rundt et felles pipeløp. Det er bygd i halvannen etasje med en grunnflate på 58 m². I første etasje er det vindfang, gang, kjøkken, kammers og stue. I andre etasje er det tre soverom, og fra gangen er det utgang til luftebalkong. Huset har full kjeller med matbod, potetbinge, koksbinge, bryggerhus og sauna.

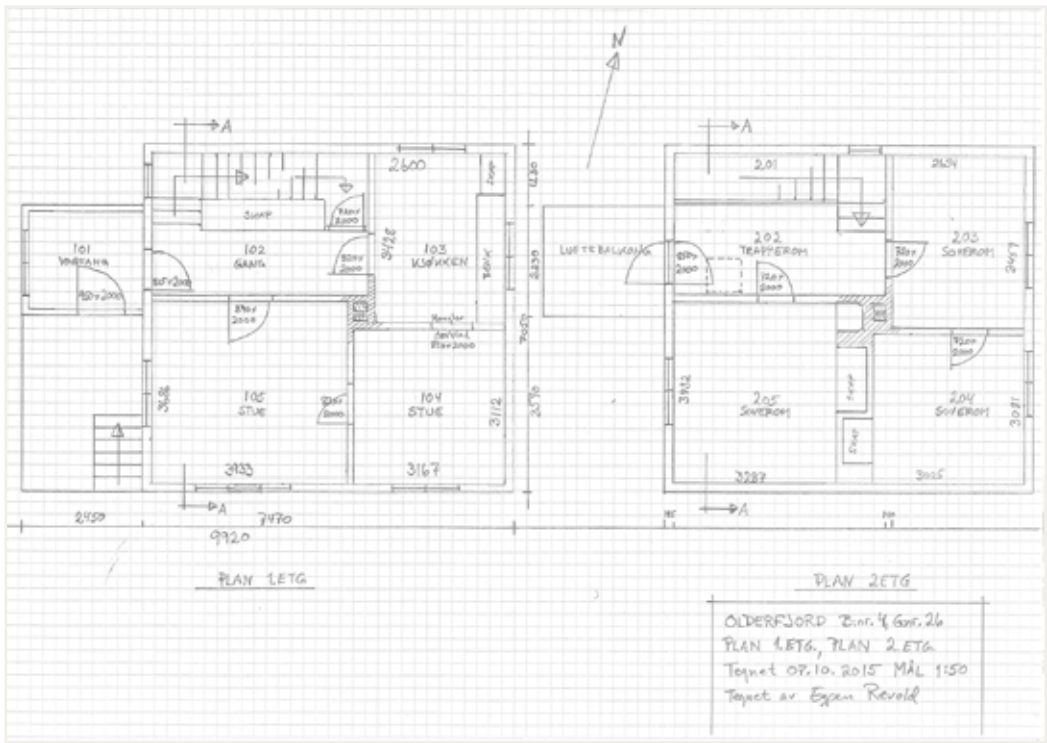
Etter krigen var det stor materialknapphet på grunn av den enorme byggeaktiviteten i Nord-Troms og Finnmark. 12 000 hus skulle gjenreises innenfor et begrenset tidsrom. Dette preger også dette huset. Når det gjaldt kledning av vegger og tak, fantes det bare noen få varianter å velge mellom: porøse trefiberplater, huntonit-plater eller trepanel. Men de færreste kunne velge selv hvilken type de foretrakk. Her måtte man ta det som var på lager hos materialforhandleren. Var det plater

som var tilgjengelig, fikk som regel alle rom i huset plateslåtte vegger, likeledes med trepanel. Kommer man inn i et bortimot uendret gjenreisningshus i dag, ser man derfor raskt om huset er et «platehus» eller «panelhus». Huset fra Olderfjord er det sistnevnte. Alle vegger ble opprinnelig kledd med såkalt geifuspanel (på Østlandet kjent som faspanel). I enkelte hus kunne panelet stå ubehandlet i lang tid, men som oftest ble det oljet eller malt. I dette huset ble kjøkken og soverom malt, mens stue, kammers og trappeoppgang ble oljet. Alle golv i første og andre etasje er i malte golvbord. Tak i kjøkken, kammers, stuer og soverom består av malte trefiberplater med dekkklister som danner et dekorativt mønster. Det er godt med garderobeplass i huset, med store plassbygde skap i gangen og i to av soverommene.

Kjøkkeninnredningen er som i mange andre gjenreisningshus. Et ventilert matskap fra golv til tak står langs ytterveggen. Arbeidsbenken har underskap og skuffer, samt vippekasse for ved under benken. Det er ikke oppvaskkum i benken, men ved døren mot gangen står en servant med underskap. Vannet ble pumpet inn fra egen brønn utenfor huset. Det ble aldri lagt inn kommunalt vann her og heller aldri varmtvannsbereder.

Grunnplan for første og andre etasje av huset fra Olderfjord.

Tegning: Espen Revold/
Norsk Folkemuseum.

Over venstre: Slik så eiendommen fra Olderfjord ut i 1963. Bildet har god oppløsning, og når det forstørres kan man se mange detaljer fra eiendommen. Det henger klær på tørkestativet bak huset. En dyne eller et teppe luftes på luftebalkongen. Det er blomster i vinduene og i blomsterbedene utenfor. Huset er hvitmalt med grønne vindussprosser og dører. Utedoen er malt i samme farger. Gjerder innrammer eiendommen fra hovedveien og ned mot sjøen. Brønnen til venstre for huset forsynte familien med vann. I dag kan man nesten ikke se huset fra veien. Det er nemlig mange tiår siden det beitet dyr her. Driftsbygningen i bakgrunnen er for stor til å gjenoppføres på museet. Foto: Widerøe. Håndkolorert flyfoto, trolig fra 1963. Foto tilhører Arnfinn Arntsen.

Over høyre: Widerøes flyfoto av eiendommen i Indre Billefjord fra 1963. Det røde fjøset skal gjenoppføres på Norsk Folkemuseum.

Foto: Widerøe. Tilhører Porsanger museum.

Under venstre: Kjøkkenet er bortimot uendret fra byggeåret, bortsett fra linoleumsbelegget på golvet, som trolig ble lagt på slutten av 1960-tallet. Den elektriske komfyren kom på plass etter at huset fikk elektrisitet på slutten av 1950-tallet. Det har aldri vært eget baderom i huset. All kroppsvask foregikk på kjøkkenet, og vannet ble pumpet inn fra egen brønn. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum. Under høyre: Trappeoppgangen til andre etasje har opprinnelig geifuspanel. Foto: Birte Sandvik/Norsk Folkemuseum.

Vedkomfyren står inntil pipa, med fliser på vegger og golv. Da huset fikk innlagt elektrisitet på slutten av 1950-tallet, ble det satt inn en elektrisk komfyr i enden av arbeidsbenken.

Alle oppholdsrom hadde vedovner til oppvarming, og i saunaen i kjelleren er det murt opp en stor badstueovn.

Det er gjort svært få strukturelle endringer på huset siden byggeåret. Utvendig har huset opprinnelig panel, vinduer og dører. Andre etasje, kjeller og kjøkken står nærmest urørt, mens kammers og stue i første etasje har fått en lettere modernisering med plateslåtte vegger og linoleumsbelegg. Det er lett å lese bygningens tidligere historie, og den egner seg derfor godt til gjenoppføring på Norsk Folkemuseum.

De fleste gjenreisningshus ble naturlig nok modernisert da infrastrukturen og folks økonomi etter hvert lå til rette for det. Behov for bad og wc medførte ombygginger eller påbygginger. Men i huset fra Olderfjord skjedde ikke dette. Så hvorfor står huset nærmest urørt i dag?

ET HUS – EN HISTORIE

Ole Persen (f.1899) og kona Elvira (f.1905) vokste begge opp i Smørfjord i Porsanger. Hvordan de traff hverandre og ble kjærester, vet vi ikke. Men det første bildet vi har av Ole og Elvira ble tatt etter at de har giftet seg og fått to barn. Da har de flyttet til Russenes i Olderfjord – ikke langt unna nabobygda

Til venstre det eldste bildet vi har av familien Persen – trolig tatt på midten av 1930-tallet. Huset familien bodde i før nedbrenninga, lå litt bortenfor gammen vi ser til venstre. Else sitter til venstre, og til høyre for henne ligger Ole Persen og drikker kaffe. Den lille babyen er gutten som døde. Elvira sitter som nr. to fra høyre. Foto tilhører Arnfinn Arntsen.

Til høyre: Under feltarbeidet i september klarte Norsk Folkemuseums fotograf, Haakon Harriss, å kartlegge nøyaktig hvor familien satt da bildet ble tatt. Vegetasjonen har endret seg mye etter at beitedyra forsvant. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Over: Else, Herman og Arnfinn sitter på trappa foran huset i Olderfjord, hvor de bodde fram til slutten av 1950-tallet. Under: Arnfinn på trappa foran besteforeldrenes hus. Arnfinn vendte tilbake og ble boende i huset med sine besteforeldre fram til konfirmasjonsalderen. Han er derfor en av våre viktigste informanter med hensyn til husets historie. Begge foto tilhører Arnfinn Arntsen.

Smørfjord. Huset de bodde i lå like ved sjøen, og rett bortenfor sto det en gamme. Hvordan nedbrenninga og tvangsevakueringa artet seg for den lille familien, vet vi heller ikke. Men like etter krigen bodde de i en midlertidig brakke på samme sted som det nedbrente huset hadde stått. På slutten av 1940-tallet var de i gang med å bygge nytt hus i Olderfjord, nærmere veien. Huset sto ferdig i 1950–51. De var blitt advart mot å bygge akkurat her. Byggegrunnen består nemlig av ustabil leire. Men grunnmuren ble reist, som på mange andre gjenreisningshus: støpt uten armering, og betongen ble tilført såkalt sparestein for å gjøre betongen drøyere og kostnadene lavere. Dette skulle bli avgjørende for at nettopp Ole og Elvira hus ca. 70 år senere skal gjenoppføres på Norsk Folkemuseum.

I Porsanger var det etter krigen et stort behov for arbeidskraft innenfor veibygging. I tillegg til gårdsbruk og fiske fikk Ole seg jobb som skytebas i veivesenet. Han var også en god smed, og hadde egen smie på eiendommen. Her smidde han blant annet «pik-hakker» som man pigget stein med i forbindelse med veiutbygginga. Elvira var husmor og bondekone med hovedansvar for 8–10 sauer. Da huset var nytt var datteren Else (f.1929) i begynnelsen av 20-årene. Den lille broren hennes døde allerede i spedbarnsalderen.

Else giftet seg med den tre år eldre Herman Arntsen fra Takelvdal i Troms, og ble boende i huset sammen med Ole og Elvira. De bodde på det ene soverommet i andre etasje. I liket med de andre soverommene ble dette bygd etter anbefalinger fra gjenreisningsarkitektene, med to meter lange sengeplasser langs veggene for å unngå sengeplass under vindu. De fikk også satt inn en servant med kaldt vann. Else og Herman fikk etter hvert fire gutter, men på slutten av 1950-tallet bestemte de seg for å flytte til Østlandet. Ole og Elvira ble boende igjen alene i huset, i noen år.

Arnfinn Arntsen (f.1952), den eldste av sønnene til Else og Herman, trivdes ikke så godt på Østlandet, hvor han hadde begynt i 1. klasse. Han savnet bestemor og bestefar i Olderfjord, og fikk lov til å flytte tilbake til huset i Olderfjord, hvor han var født. Her ble Arnfinn boende fram til konfirmasjonsalderen på slutten av 1960-tallet. Da flyttet han tilbake til Østlandet, men besøkte jevnlig sine besteforeldre i Olderfjord fram til de døde.

Nabogutten Finn Harry Johansen (f.1943) var ofte på besøk

Slik ser huset fra Olderfjord ut i dag. Det er bortimot uendret fra byggeåret, men har fått en ny platting med rekkverk utenfor inngangspartiet på 1980-tallet. Da huset var nytt var det nok mange i nabolaget som misunte Elvira luftebalkongen. I en tid med mange smittefarlige sykdommer var det viktig å lufte sengeklærne ofte. Med en luftebalkong i nærheten til soverommene ville husmoren også spare mange skritt og tunge løft. Arkitekt Kirsten Sand kjempet for at gjenreisningshusene skulle få luftebalkong, mens flere av de mannlige arkitektene bak typetegningene var imot. Det flate golvet i balkongen ville kunne medføre lekkasjer og råteskader ved inngangspartiet. Langt ifra alle gjenreisningshusene i Olderfjord fikk luftebalkong, men Kirsten Sand fikk likevel gjennomslag for mange luftebalkonger i både Nord-Troms og Finnmark. Foto øverst: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum. Foto høyre: Birte Sandvik/Norsk Folkemuseum.

hos Ole og Elvira. Det var også naboenta, Anne Britt Nikoma (f.1946). Begge husker kjøkkenbordet ved vinduet. Her drakk Ole og Elvira «morrakaffen», med god utsikt mot sjøen. Og det var ved kjøkkenbordet de satt når folk kom på besøk. Finn Harry husker at kammerset ble brukt som oppholdsrom, mens finstua kun var åpen ved spesielle anledninger og høytider. Og da kunne det være riktig folksomt her! Ole var nemlig veldig glad i sauna, og til jule- og påsketider kom alle naboene hit for å ta fellessauna. For det var ikke alle som hadde egen sauna i huset. Finn Harry forteller at det var Ole som lærte ham alt om fiske i fjellvann. De hadde mange fine turer sammen – også på Oles motorsykkel, en «Tempo», 150 kubikk.

Etter Elvira død i 1981 ble eiendommen solgt til naboenta Anne–Britt Nikoma og mannen hennes. Nikomas familie bodde i Lakselv og fikk etter hvert fem barn. De brukte huset kun som feriebolig, og hadde ikke behov for noen oppgraderinger, som for eksempel innlagt bad og wc. Og nettopp dette reddet huset fra modernisering. Hadde en småbarnsfamilie kjøpt huset som helårsbolig, hadde det trolig sett annerledes ut i dag.

Ole og Elvira i finstua, trolig avbildet på sølvbryllupsdagen like etter at de pusset opp her, på 1970-tallet. Foto tilhører Arnfinn Arntsen.

ET TYPISK GJENREISNINGSFJØS

Fjøset som skal gjenoppføres på Norsk Folkemuseum ligger i Indre Billefjord, også det et sted på vestsiden av Porsanger-fjorden, ca. 30 km sør for Olderfjord og ca. 30 km fra kommunesenteret Lakselv. Eiendommen er på ca. 20 mål og strekker seg helt ned til sjøen. Fjøset ble bygd på slutten av 1940-tallet. Bolighuset ble bygd i 1947-48 og var et såkalt svenskehus – et monteringsferdig hus fra Sverige.

Boligdirektoratet ga ut «Gjenreisningens skissebok for hustyper for Finnmark og Nord-Troms» i 1947. Her er typetegninger for fjøs og låve i forskjellige størrelser. På samme måte som at arkitektene kunne endre på tegningene sammen med byggherren, kunne distriktsagronomene tilpasse tegningene etter behov på stedet. Det er derfor ikke alltid like lett å identifisere uthusbygninger ut fra typetegningene. Fjøset i Indre Billefjord har en grunnflate på 47 m². Sammenlignet med andre gjenreisningsfjøs er det lite, men likevel typisk for fiskerbonden. Fjøsdelen utgjør halvparten av grunnflaten og har en mellomgang med egen dør. Under fjøsdelen er det møkkakjeller med dør på baksiden. Over fjøset og mellomgangen er det et dekke på en halv etasje, mens låvedelen har full takhøyde. Selve fjøskassen er i lafteplank, mens veggene ellers er av bindingsverk. Dette var en vanlig løsning for gjenreisningsfjøsa. Det var viktig at fjøsdelen hvor dyra oppholdt seg var godt isolert. Fjøsdelen har pipe hvor det sto en fjøsgryte.

ET FJØS – EN HISTORIE

De første eiere av eiendommen var Hans Mikelsen og kona Frida Nathalie. Frida hadde fra før tre barn med sin første mann, Sigurd Johansen: Liv (f.1932), Svein Ferdinand (f.1934) og Odd Sigurd (f.1939). Sigurd omkom på sjøen under krigen sammen med fem mann da båten ble senket av tyskerne. Frida giftet seg på nytt med Hans Mikelsen, og han ble stefar til de tre barna. De bodde i Kjølvik før evakueringa. Men deler av Kjølvik skulle

ikke gjenreises etter krigen, og familien flyttet til Indre Billefjord for å bygge hus og fjøs her. De bodde i gamle nede ved sjøen mens bygginga pågikk. Hans var fiskerbonde og Frida husmor og bondekone.

Fridas yngste sønn, Odd Sigurd, ble boende i huset sammen med sin mor etter at stefaren døde på midten av 1960-tallet. Han forteller at i fjøset bodde det stort sett to kyr, noen sauer og en hest. Det var alltid en av kyrne som hette Rosa. Fisken ble sløyet nede ved sjøen, og fiskeavfallet ble blandet med tang og høy og kokt sammen til «løypning» til dyra i fjøsgryta. «Løypninga» ga god lukt i fjøset og kyrne elsket å spise dette.

Odd Sigurd har selv vært fisker hele livet, og fisket i mange år på båt sammen med broren Svein Ferdinand, som var skipper og eier av båten. De fisket mye i Porsangerfjorden, men om sommeren reiste de rundt på fiske i Øst-Finnmark. Det mest innbringende fisket var imidlertid det årlige vinterfisket med garn i Porsangerfjorden.

Bortsett fra noen få år til sjøs har Odd Sigurd bodd på eiendommen nesten hele sitt liv. For fem år siden ble han syk og måtte flytte på aldershem i Lakselv. Men i fjøset henger det fremdeles store mengder fiskegarn og fiskeutstyr, som skal følge med på flyttelasset til Bygdøy.

TO HUS FRA TO EIENDOMMER

Norsk Folkemuseum har altså valgt å sette sammen to bygninger fra to forskjellige eiendommer i samme distrikt. Dette gjør vi fordi bolighuset på den ene eiendommen er i langt bedre stand og har langt mer originalmateriale enn bolighuset på den andre eiendommen. Og fjøset på den ene eiendommen er på grunn av sin størrelse bedre egnet til gjenoppføring på museet enn det andre. Men dette er heller ikke noe nytt for museet, som har lange tradisjoner med å sette sammen hus fra ulike steder i samme tun i friluftsmuseet.

Verken bolighuset fra Olderfjord eller fjøset fra Indre Bille-

I dag er fjøset i litt skrøpelig forfatning, men det skal det ikke være når det står gjenreist på Norsk Folkemuseum!
Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

fjord kan overleve der de nå står. Bolighuset har store setnings-skader i grunnmuren i tillegg til alvorlige taklekkasjer som har ført til omfattende råteskader. Fjøset har også store råteskader. For eierne av bygningene vil det medføre altfor store kostnader å sette dem i stand. Derfor får bygningene et nytt liv på Norsk Folkemuseum.

Takket være gode informanter som Arnfinn Arntsen, Finn Harry Johansen, Anne-Britt Nikoma og Odd Sigurd Johansen har vi langt på vei kartlagt bruks- og beboerhistoriene til husene. Det blir ikke nødvendigvis de beskrevne familiene som skal få «ta husene i bruk» igjen når de står gjenreist på Norsk

Folkemuseum. Men det er likevel viktig å vite så mye som mulig om disse menneskenes liv. For det er gjennom menneskene som har brukt dem at vi blir kjent med husene.

Birte Sandvik er konservator NMF, kulturhistoriker og prosjektleder for innredning av gjenreisningshus på Norsk Folkemuseum.

KILDER

Intervju med Finn Harry Johansen og Anne Britt Nikoma, 21.09.2015.
Intervju med Arnfinn Arntsen, 31.08.2015 og 26.01.2016.
Intervju med Odd Sigurd Johansen, 23.09.2015.
Ingebjørg Hage: *Som fugl fønix av asken? Gjenreisningshus i Nord-Troms og Finnmark*. Ad Notam Gyldendal AS 1999.
Gjenreisningens skissebok 1947. Hustyper for Finnmark og Nord-Troms. Boligdirektoratet.
Arvid Petterson: *Småfolk og drivkrefter*. Porsanger bygdebok, bind 2. Fra 1900 til 1960-årene. Porsanger kommune 1994.

I fjøset henger det fremdeles gammelt fiskeutstyr. Bare dyrene mangler! Fra venstre: Riinakaisa Laitila, konservator ved Porsanger museum, historiker Arvid Petterson og konservator Birte Sandvik under første befaring i fjøset juli 2015.
Foto: Jan Petter Brennsund/Norsk Folkemuseum.

Odd Sigurd Johansen (f.1939) i sitt nye hjem på Porsanger Helsetun i Lakselv, september 2015. I nesten hele sitt liv har han bodd på eiendommen i Indre Billefjord, med unntak av noen få år til sjøs og noen få år på helsetunet. Det var i fjøset han trivdes best. Her hadde han alt fiskeutstyret sitt.
Foto: Birte Sandvik/Norsk Folkemuseum.

Dokumentasjon av bolig og uthus

av John Wennberg og Espen Revold

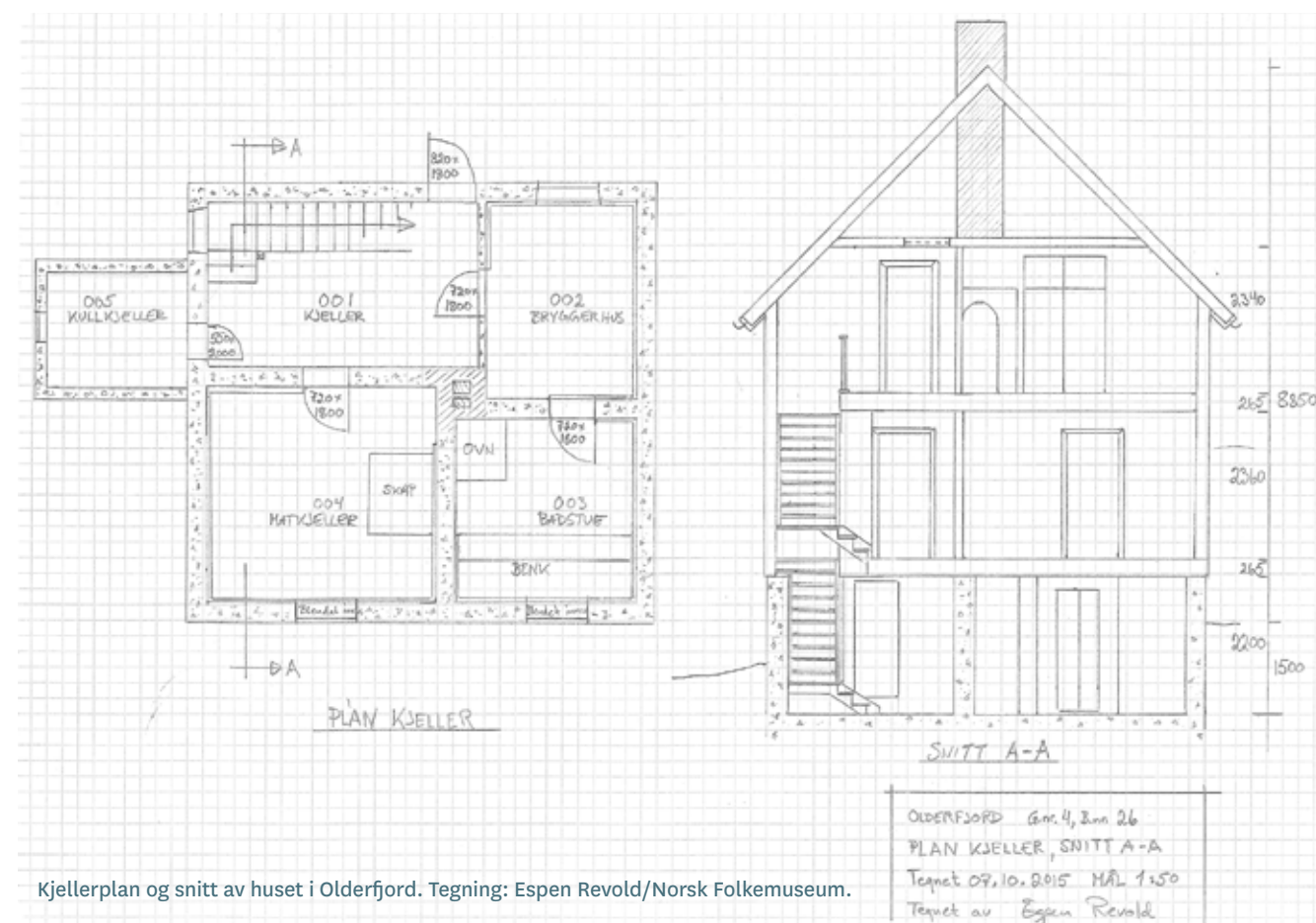
Siden høsten 2014 har Norsk Folkemuseum sammen med Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms etterlyst gjenreisningshus som kunne flyttes til Norsk Folkemuseum. Våren 2015 fikk museet tilbud om å overta to eiendommer med bolighus og fjøs i Porsanger.

Den ene ligger i Indre Billefjord, den andre ligger i Olderfjord. September 2015 dro ansatte på Norsk Folkemuseum til Finnmark på feltarbeid, og vi, John Wennberg og Espen Revold, ble med for å måle opp, dokumentere og vurdere tilstanden på de husene museet hadde fått tilbud om. Vi skulle deretter lage en rapport som dannet grunnlag for å velge hus og for å gi et overslag over kostnadene ved nedrivning, transport og gjenoppføring av husene på Norsk Folkemuseum.

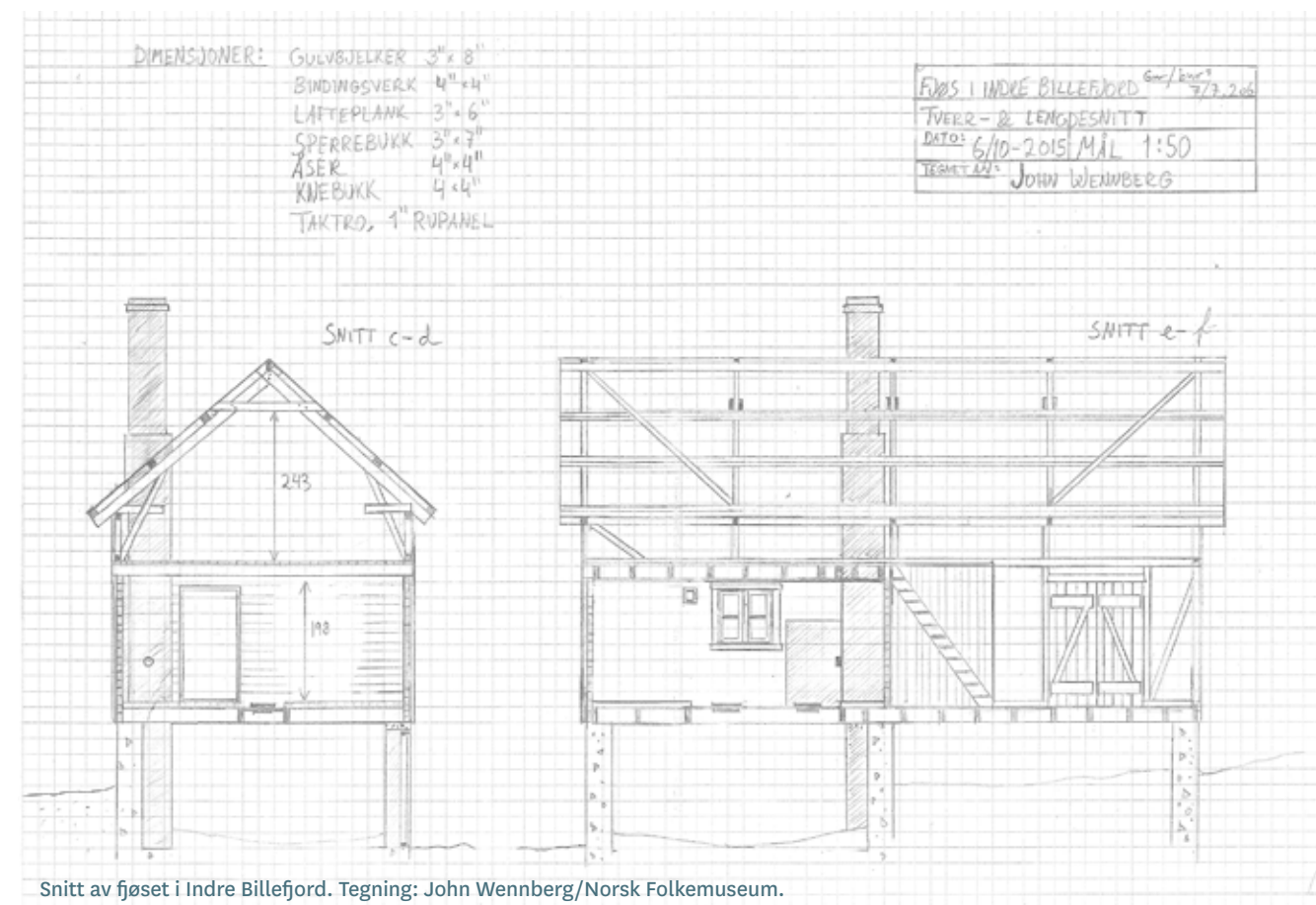
Espen Revold tar mål på fjøset i Indre Billefjord. Alle mål på bygningene ble skrevet inn på skisser. Tilbake på Norsk Folkemuseum laget vi tegninger i målestokk. Foto: Haakon Harriss/NF.

Syd- og vestfasaden på huset i Olderfjord. Tegning: John Wennberg/Norsk Folkemuseum.

Kjellerplan og snitt av huset i Olderfjord. Tegning: Espen Revold/Norsk Folkemuseum.

Snitt av fjøset i Indre Billefjord. Tegning: John Wennberg/Norsk Folkemuseum.

Begge eiendommene bærer preg av å ha stått ubebodd og uten vedlikehold i flere år. Taktekingen er for en stor del blåst av og undertakene har skader. Dette har igjen ført til stor inntrenging av vann med medfølgende råte- og sopp-skader. Unntaket er driftsbygningen i Olderfjord som har eternittplater på taket.

Det var lett å se at husene var sterkt skadet. Særlig innvendig kom dette tydelig fram. Oppgaven ble å si noe om omfanget og karakteren av skadene. Husene var ikke våre, og det satte noen begrensninger på i hvor stor grad vi kunne rive kledning for å avdekke skader i konstruksjonene. Vi hadde også begrenset tid.

Der det så ut til å være størst skade, viste det seg at treverket både i konstruksjonen og kledningen var gjennområttent og soppangrepet. Dette er materialer som det er uaktuelt å flytte til Norsk Folkemuseum. For huset i Indre Billefjord så det ut til at skadene er så omfattende at vi ikke vil finne hele bygningsdeler som kan benyttes i gjenoppføringen på museet. Hvis man skulle benyttet dette huset ville det være som modell for en ren kopi. Huset i Olderfjord er ikke like massivt råteangrepet. Likevel er deler av huset i så dårlig stand at de ikke kan benyttes. Da vi demonterte kledning på en del av huset hvor vi ikke kunne se utvendige tegn på skader, fant vi også der soppangrep. Vi har ikke grunnlag for å si noe om hvor omfattende disse soppangrepene er. I Olderfjord er grunnmuren i veldig dårlig stand, og huset har store setningsskader.

På fjøset i Indre Billefjord er også taket i dårlig stand. Her har imidlertid ikke låvedelen innvendig kledning. Det er en luftig bindingsverkskonstruksjon, og skadene har ikke blitt så store. Fjøsdelene er laftet med utvendig kledning. Her kan vi se at skadene, i hvert fall på én vegg, er større. Fjøset i Olderfjord er satt opp noen år etter bolighuset, det er mye større enn fjøset i Indre Billefjord og har eternittekking på taket. Dette er den bygningen som har minst skader blant husene vi har fått tilbud om.

Vi tok sopprøver fra begge bolighusene. Analyse av disse viste at det bl.a. er kjellersopp, pinnemuggsopper, rekkekjucker og hvitkjucker i veggene. De skadede materialene må fjernes med en sikkerhetssone på 20 cm inn i friskt treverk.

I tillegg til tilstandsvurderingen foretok vi også en detaljert oppmåling av bygningene. Setningsskadene beskrev vi til en viss grad omfanget av, men disse ble ikke like grundig dokumentert. I etterkant av undersøkelsene laget vi plan-, snitt- og fasadetegninger av husene.

Høyre: Hvitkjuke i sørveggen på huset i Olderfjord. Denne delen av huset har ikke så store vannskader, og vi ventet ikke å finne sopp. Forhåpentlig er dette tilfeldig og lokalt, og ikke noe vi vil finne i hele huset.

Foto: Haakon Harriss/NF.

Venstre: Gjennomgående har takpappen blåst av takene. Det har ført til at undertak har fått skader som utvikler seg raskt, og vanninntrengingen i konstruksjonene skjer stadig raskere. Der vegger og bjelkelag har papp og kledning på begge sider får man liten eller ingen opptørking og sopp og råteskader utvikler seg. Taket over er på fjøset i Indre Billefjord, hvor låvedelen ikke har innvendig kledning. Det gjør skadene mindre her. Foto: Espen Revold/NF.

John Wennberg måler takutstikket på huset i Olderfjord.

Målene noteres.

Foto: Haakon Harriss/NF.

Under: Vi fikk god hjelp av lokale entusiaster. De bidro ikke bare med historier om livet levd i husene, men også om bygningene. Det være seg om materialbruk og materialknapphet, om byggetradisjoner og i det hele tatt mye nyttig informasjon. Her Espen Revold i samtale med Arnfinn Kaaby. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Øverst: Vi gjorde en grundig undersøkelse av huset i Indre Billefjord. Huset har for store råteskader til at vi ønsker å flytte det til Norsk Folkemuseum. Her er John Wennberg i stigen. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Huset i Indre Billefjord har omfattende vannskader. Vi målte 100 % fuktighet mange steder – d.v.s fritt vann. Her fra soverom i 2. etg. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Nederst venstre: Huset i Olderfjord har råteskader i hjørnene på fasaden mot sjøen, nordfasaden. Det er vannskader utover dette også, men vi tror de er mer lokale. Her fra kjøkkenet i 1. etg. Foto: Espen Revold/Norsk Folkemuseum.

Neders høyre: Det er store setningsskader på huset i Olderfjord. Her ser man hvordan pipe og bærevegger er presset gjennom det støpte dekket i kjelleren. Foto: Espen Revold/Norsk Folkemuseum.

Drømmen om et Finnmarks-tun

av Siv Garles Sjøland

Brenninga av Hammerfest i 1944.
Foto: Ukjent fotograf (tysk soldat)/
Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Endelig, etter snart 125 år skal Norge samles på Norsk Folkemuseum! Nord-Norge skal representeres ved det som er en dramatisk del av Norges historie: gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms etter de store ødeleggelsene under andre verdenskrig. Gjenreisningshusene rommer historien om krig og okkupasjon, om tvangsevakuering og usikkerhet, men også om gjenoppbygging og framtidshåp. Husene vekker sterke følelser for dem som opplevde evakueringen, men for mange i dag er historien ukjent. Vi er i gang med å finne ut hvilke fortellinger om gjenreisningen i Finnmark vi ønsker å fortelle, for hvem, og hva som er veien videre i arbeidet for å komme dit.

Med gjenreisningshuset som utgangspunkt har vi mulighet til å formidle store og viktige hendelser i moderne norsk historie til et mangfold av de 270 000 personene som besøker Norsk Folkemuseum årlig. Gjenreisningshuset representerer først og fremst perioden etter krigen. Finnmark og Nord-Troms bygges opp igjen, og landet ser fremover. Det er det nye Norge som vokser fram, og med en tydelig politisk ledelse formes velferdsstaten slik vi kjenner den i dag.

Bak fortellingen om framtidstro og optimisme, ligger det vanskelige temaet om Norge i krig. Fortellingen om andre verdenskrig har med seg dramatiske historier om okkupasjon, tvangsevakuering og nedbrenning – et liv på flukt. Slike vanskelige hendelser har satt dype spor i familier i flere generasjoner. Noen av hendelsene fikk vi gjenfortalt av øyenvitner på feltarbeidet i Finnmark i september 2015. Det var sterke minner om soldater og flukt, og om barn som kom bort fra foreldrene sine. Mange opplevde det traumatiske ved å bli sendt til andre landsdeler hvor det ble snakket et språk man ikke skjønte og hvor uvissheten over hva som kom til å skje videre var stor. Like ofte fikk vi høre at krigen var noe man ikke hadde snakket om i etterkant. Minnene var blitt gjemt bort og fortrent. Vi tror det er mange barn og voksne i dag som aldri har hørt de sterke historiene om sivilbefolkningens opplevelser under krigen. Vi håper gjenreisningshuset kan bli en arena der familier kan snakke om sin egen historie på tvers av generasjoner.

Heldigvis er andre verdenskrig et viktig tema i læreplanverket «Kunnskapsløftet for grunnskole og videregående skole». Grunnskolene etterspør ofte en arena for å lære mer om andre verdenskrig. Med gjenreisningshuset får Norsk Folkemuseum en mulighet til å undervise elevene om hendelsene og ettervirkningene av den mest sentrale internasjonale konflikten på 1900-tallet.

Gjennom gjenreisningshuset kan vi formidle noe om den universelle erfaringen med krig og flukt. Her ankommer en gruppe ungarske flyktningestudenter Østbanen i Oslo, 1958.
Foto: Dagbladarkivet/Norsk Folkemuseum.

Brakker i Nedre Grønnenvoldsgate i Hammerfest sentrum 1946-1947. Gjenreisningen har begynt. Vi ser de såkalte «Majabrakkene» under oppføring – oppkalt etter Maja Mathisen som satt i bygningsrådet i Hammerfest.
Foto: Fridtjof Johan Jacobsen/Arkiv: Finnmark fylkesbibliotek.

Veldig mange av de provisoriske boligene er i ettertid revet. Myndighetene ønsket ikke at provisoriene skulle bevares, og innførte brakke-saneringstilskudd. På gården Lyngdal i Igeldas har de imidlertid tatt vare på en rekke provisoriske bygninger, blant annet et «provisorium» laget av lemmer og det første fjøset som ble bygget på gården etter krigen. Foto: Norsk Folkemuseum.

Norsk Folkemuseum har et stort internasjonalt publikum. For dem er fortellingen om tvangsevakuering og gjenreisning i Finnmark kanskje ukjent. Like fullt er den en del av en felleseuropeisk historie om andre verdenskrig som vil være gjenkjennelig for det store utenlandske publikum som besøker museet. Historien om Norge i krig er jo også en del av den store universelle fortellingen om det å leve under krig: kamper og krigshandlinger, hvilken side av konflikten man havner i, redselen, evakuering og usikkerhet for fremtiden. Den handler også om lengselen etter å komme hjem, om gjenoppbygging, pågangsmot og framtidshåp.

Verden er fremdeles preget av krig og uroligheter. Folk blir tvunget på flukt også i dag, og noen finner et nytt hjem i Norge. Historier om krigen i Norge kan brukes som utgangspunkt for å fortelle om verden i dag, og vil gjøre Norsk Folkemuseum aktuelt og relevant for en mangfoldig befolkning i Oslo og omegn.

Da krigen var over, var det mange som ønsket å vende tilbake til sine vanlige liv så fort som mulig. Dette førte til at mange i en periode bodde i provisoriske hjem som brakker, gammer eller skur laget av etterlatte materialer. Det er lite bevart av disse midlertidige hjemmene, delvis fordi bygningsmaterialer

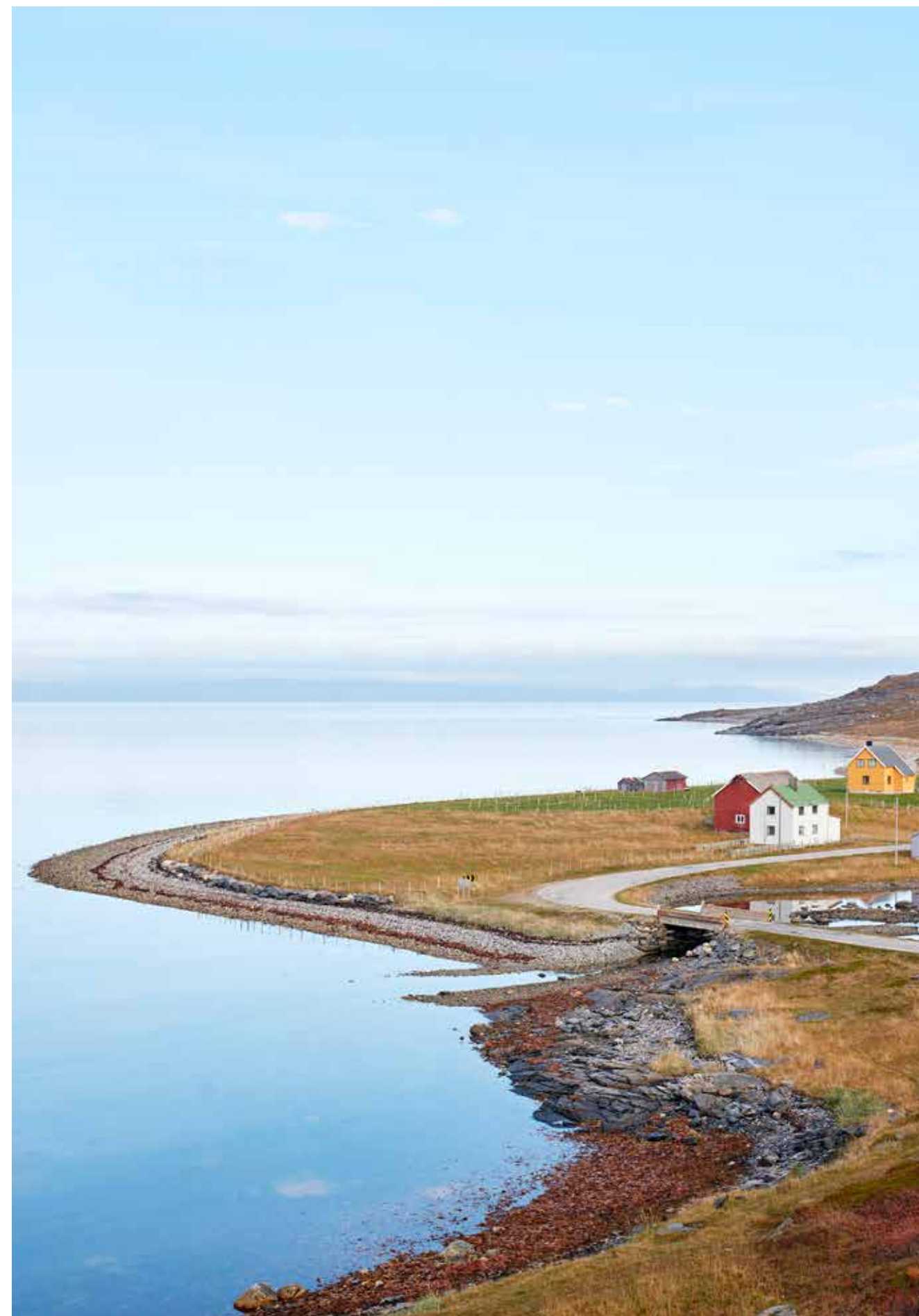
ble brukt i de nye husene, og delvis fordi myndighetene gjennom et brakkesaneringstilskudd ønsket å få fortgang i bygging av de foretrukne gjenreisningshusene. Dette er også en del av fortellingen om krigen som vi ønsker å formidle på museet, og vi håper å kunne videreutvikle et «Finnmarks-tun» på Norsk Folkemuseum med slike bygninger.

Vi gleder oss veldig til å kunne åpne et gjenreisningshus med fjøs på Norsk Folkemuseum i 2019! Feltarbeidet i september har gitt oss et stort materiale av unike historier som vi kan bruke i formidlingen av husene. Det er mye arbeid som gjenstår før vi vet hvilke av de mange og dramatiske fortellingene knyttet til krigen og gjenreisningen vi ønsker å fortelle i gjenreisningshuset, og ikke minst hvilke metoder vi skal benytte til å formidle denne historien til publikum. Det vi imidlertid vet allerede nå, er at gjenreisningshuset vil bidra til å fylle mange av hullene vi har i fortellingen om Norge i Friluftsmuseet.

Siv Garles Sjøland er museumspedagog på Norsk Folkemuseum.

Høyre: Drømmen om et Finnmarks-tun – fargerike hus i vakkert landskap. Leirpollen i Porsanger. Foto: Haakon Harriss/NF.

Det finnes flere muligheter for hvor gjenreisningshusene kan plasseres i Friluftsmuseet. Skal de ligge nært hovedinngangen til friluftsmuseet eller får husene bedre plass og kommer bedre til sin rett lengre inn på museumsområdet? Førstekonservator Terje Planke og leder for Bygningsantikvarisk avdeling, Stian Myhren, har markert mulige plasseringer i Friluftsmuseet. Illustrasjon: Terje Planke/Norsk Folkemuseum.

Noaiden og helbrederen Johan Kaaven

Et prospekt fra Indre Billefjord for om lag hundre år siden

av Erik Henning Edvardsen

Indre Billefjord (Billávuotna) utgjorde i de siste decennier av 1800-tallet et senter for alternativ medisin. Det skyldtes en mann med ualminnelig sterke evner: Johan Martin Andreassen Kaaven (1835–1918). Hjemmet på eiendommen Tvernes (Doar-ras) på Bringnes ble oppsøkt av folk fra hele landsdelen.

Så stor tillit vakte Kaaven både som sannsiger og helbreder, at prost Anders Halvorsen og sokneprest Jens Otterbech begge kaptet om å skildre ham med respekt og undring. På stedet er det i dag bare rester igjen av grunnmuren, foruten selve trammen til våningshuset. Huset var ikke panelt, og ingen av bygningene på gården var malt. Bare dører, vinduskarmer og sprosper hadde maling. Nede ved stranda lå to naust og Kaavens otring. Ellers var det tre stabbur, tømmerfjøs og en lade med glisne rekker av bord for at vinden skulle blåse tvers gjennom og tørke høyet. Røstene var laftet og taket tekket med russisk bjørkenever og torv. Men i fjorden rett nedenfor eiendommen ligger fremdeles den hvite dolomittsteinen, som er stedets største attraksjon. Hit vandret pasientene tørrskodd ved fjære og satte seg til på steinen. Først ved flo sjø kom Kaaven ut på trammen og beordret dem til å vasse i land. Da måtte sykdomsdemonene slippe taket, for de tålte ikke vann, ettersom dette var blitt velsignet av Jesus ved dåpen.

NOAIDE

Noaide er den samiske betegnelsen på en sjaman, en trollkyndig medisinmann med makt over dauingeånder. Enkelte gjorde også bruk av magiske hjelpemidler.

Med sine usynlige hjelpere kunne noaiden forutsi hendelser, påføre motstandere skade og helbrede syke.

Marit og Johan Kaaven slik treskjærer Henry Olsen så dem. Foto: Per Moltu.

SLEKT, ETNISITET OG BOSTED

Johan Kaaven var født i Kvalsund ved Repparfjord den 16. november 1835. Faren, Andreas Johnsen (1791–1873), var norsk fisker fra Brønnøy i Nordland, mens moren, Inger Mosesdatter (1806–1859), hadde en far som var sjøsame og norskættet mor.

Ved ett års alder flyttet Johan med foreldrene til hennes barndomshjem, Koven ved Langfjorden i Talvik sokn. Etter at Andreas ble enkemann var det ikke lett å bli boende på gården sammen med familiene til Ingers søsken. Så da eldstesønnen, Johan, den 27. august 1864 giftet seg med Marit Mortensdatter (1842–1914), ei kvenjente fra en av nabogårdene, valgte Andreas å flytte med dem til Indre Billefjord. Også en yngre bror, Mattis, fulgte med og stiftet familie der. I alt fikk Johan og Marit fem døtre og tre sønner, og de tok også til seg pleiebarn.

Det varierte litt hva slags husdyr de hadde på gården, men et par hester, en okse, to-tre kyr, noen kalver, tretten får og tre geiter var omtrent hva de kunne holde seg med. Johan Kaaven drev ellers litt fiske og var stadig ute på reise for å helbrede folk som var for syke til å komme til ham i Billefjord.

Han var også årlig å se på Bossekopmarkedet ved Alta. Der mange folk samlet seg om handel og sosialt samvær, ga det også en arena for tyveri. Men Kaaven visste å sette fast dem

Kaavens hustufter. Foto: Richard Bergh, 1962.

Over: Kaavensteinen i flo. Foto: Robert Greiner, 2010. Wikicommons. Under: Kaavensteinen i fjære. Foto: Richard Bergh, 2002.

som hadde til hensikt å stjele fra ham. Egne eiendeler kunne han bare legge fra seg hvor som helst, og så måtte de som forsøkte å ta dem bli stående urørlige (fjetret) i de underligste stillinger til trollmannen kom, klappet i hendene, og takket dem for å ha passet på gjenstandene for ham. Eller han kunne merke den som hadde stjålet, så vedkommende kom haltende med blodsmak i munnen for å levere det tilbake. Kaaven visste eksakt når de ville vise seg. Han satte bare over kaffen og ventet med å skjenke i til rett før de kom til syne.

ET GODT OG ET SKREKKINNGYTENDE RYKTE

Den første skriftlige omtalen av Johan Kaaven sto den franske bergverksingeniøren Marcel-Alexander Bertrand for. Kaaven og en same, trolig den nedennevnte sambygdingen Amund, rodde i 1872 tre unge, franske akademikere inn fjorden fra Kistrand til Lakselv. Bertrand forteller i et langt brev til sin far, som var berømt matematikkprofessor i Paris, at «d'un sorcier norvégien docteur» allerede så tidlig i karrieren ble oppsøkt av folk like sør fra Trøndelag.

Det var imidlertid ikke bare for å bli frisk av sykdommer at folk kom til Johan Kaaven for assistanse. Han styrte en hel hær av dauingeånder, og ble oppsøkt av forsmådde friere som ville hevne seg på kjæresten, eller av folk som ville bli kvitt plagsomme gjenferd og påsatte sykdomsdemoner fra kirkegården. Disse kunne Kaaven mane tilbake til dit de kom fra. De som søkte hjelp, fikk også lov til å utmåle straffen og bestemme hvor grusomt hevnens skulle ramme.

TVEKAMP OG ONDE ÅNDER

En gang ble Kaaven utfordret av en trollkyndig fra Ofoten. Det hele skyldtes ei jente som hadde lovet å bli tjenestepike hos Kaaven. Men faren ville ikke gi slipp på henne. Kaaven hevnet seg ved å forgjøre redskapene så de ikke fikk fangst, og det til tross for at alle de andre som var utpå halte opp store mengder fisk. Rivalen ba dem dra båten baklengs opp på land og snu den, så fremkalte han Kaavens ansikt i brennevin for å overbevise dem om hvem som sto bak ugjerningen. Dernest leste han noen formler i sagflis og spon, skar mannen i fingeren, og dryppet blod over. Til sist blåste han det avsted på havet slik at det skulle manifestere seg i skikkelsen av en trollhval. Kaaven

Trollhvalen. Tegning: Erik Henning Edvardsen.

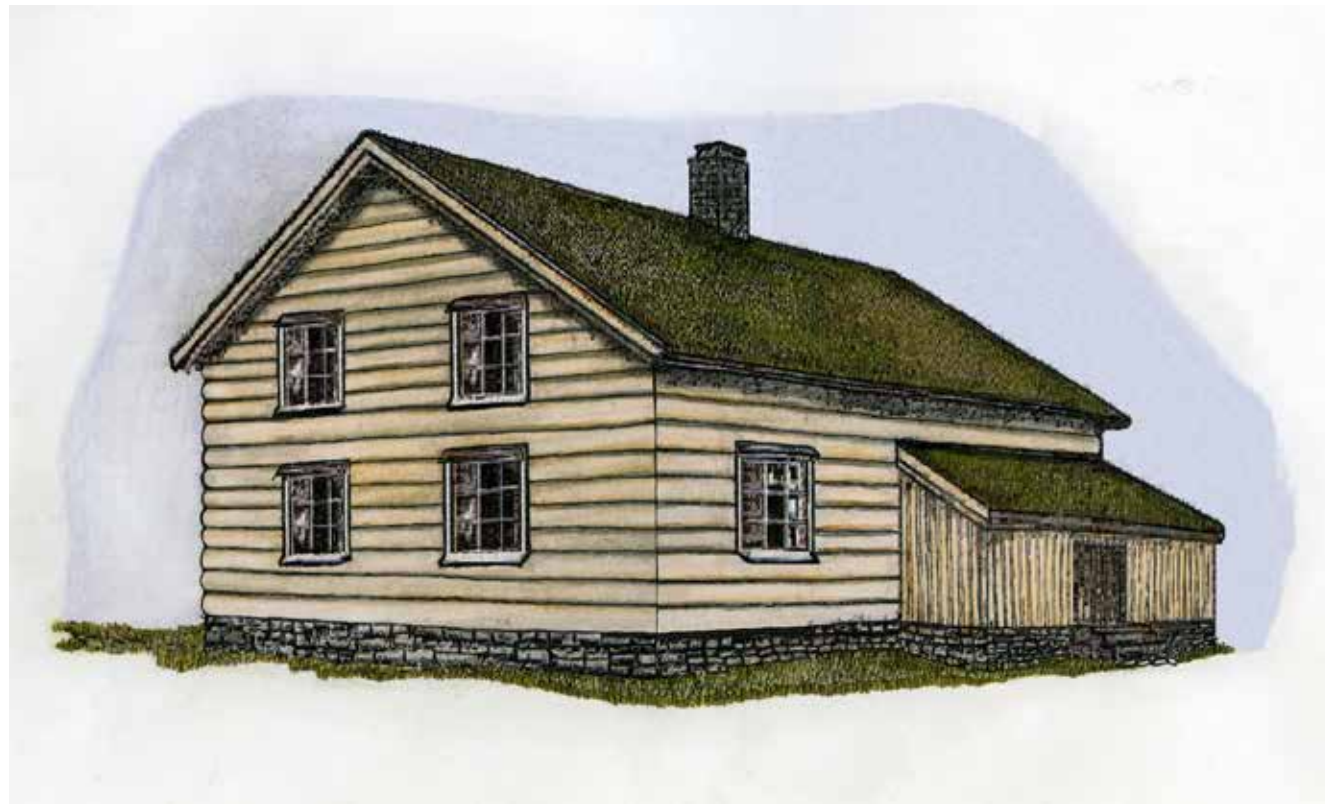

Mannen som stoppet hurtigruta. Omslagsbilde av Edith Flåten.

var ute og rodde fiske med naboen fra plassen Underhaugen, samene Amund Andersen (f. 1848). De forsto straks hva det var som kom fossende mot dem, og rodde for bare livet mot land. Men sjøhyret tok raskt innpå dem. Til sist måtte Kaaven stille seg i akterstevnen og fekte mot trollhvalen med årene. Plutselig vendte den om og slo til dem med halen så de ble slengt langt opp på land, og båten knustes til pinneved mot fjæresteinene. Fra da av bestemte Kaaven seg for kun å bruke evnene sine til å gjøre gode gjerninger.

Med bruk av usynlige hjelpere fortonte metodene seg både hardhendte og voldsomme. Og hvilken styrke det lå i den magiske kraft, fikk de fremdeles merke som gjorde Kaaven urett, enten det var uærlige og nedlatende handelsmenn, ertende rampegutter på gaten i Tromsø, eller kapteinen om bord på dampskipet som nektet Kaaven å spytte skråtobakk på dekket. Til tross for at motorene gikk for fullt opphørte fremdriften. Først da skipet begynte å drive mot land, ble kapteinen gjort klar over hvem han hadde utfordret. Han gikk ned til Kaaven og krevde at han øyeblikkelig holdt opp med fantestrekene, men Kaaven påsto at han slett ikke forsto seg på maskineriet. Først da kapteinen tryglet og ba om unnskyldning beveget skipet seg igjen. Etter denne hendelsen ble Kaaven gjerne omtalt som «mannen som stoppet hurtigruta». Det hører også med til sagnet at kapteinen, lettet over å ha reddet skipet, inviterte trollmannen opp i lugaren på en drink, men da han tok korken av og skulle helle i glassene, kom det ikke en dråpe brennevin ut av tuten. Da grep Kaaven resolutt flasken, og med ordene: «Det var hyggelig å kunne by kapteinen på dram», skjenket han i til dem begge.

Også ovennevnte Amunds noe eldre kone, Ravdna Olsdatter (f. 1835), eller gammel-Ravna, som hun helst ble kalt, ville lære noaidekunster. Hun ønsket å gå frem på samme vis som

Våningshuset til Kaaven, slik flere informanter husket det: Et hvitskurt tømmerhus med bislag, hvorfra en kom rett inn i et kjøkken med grue av teglstein. Lenger inn lå stue og kammers. I andre etasje var to store værelser hvor pasientene ble innkvartert i køyer, og et mindre soverom for Kaaven, med dragkister, brennevinlager og matbommer for medisiner. Tegning: Erik Henning Edvardsen.

Johan Kaaven hadde gjort den gang han skaffet seg makt over åndene. Hun ble enig med trollmannens kone, Kaaven-Marit, om at de en julaften skulle sette seg sammen i veikrysset med hver sin bøtte over hodet for å vente på joulogadze (Oskoreia). Når dauingehæren fór forbi kunne de således ikke klare å vri hodene av dem, for ved angrepene ville bare bøttene snurre rundt. Om de hadde hatt nerver til å sitte i ro ville dauingene senere ha måttet lystre dem. Men motet sviktet. De satt for nære veien, og en av representantene for juleirea (Oskoreia) trakk på Ravdnas fot. Dermed kastet de fra seg bøttene og løp forskremte hjem. Kaaven var bekymret, men han sa ikke noe. Allerede året etter døde Ravdna.

EN BØR HA GOD HELSE FOR Å BLI FRISK

En av Kaavens spesialiteter var å jage opp liggesyke koner. Husmoryrket var et nådeløst slit, og ikke minst etter barnefødsler hendte det at mødrene av utmattelse ikke klarte å komme seg opp av sengen, men forlangte ro og oppvarming av familien. Fremgangsmåten besto i kommanderinger og trusler. Kaaven banket i veggen og slamret med dørene da han kom. Og enten truet han med å tenne bål under senga om de ikke sto opp, eller han tok dem med på kjøretur, lurte dem ut av pulken, og stakk av, slik at de måtte ta seg hjem på egenhånd. Helbredelsen av Anna Nilsdatter Utze, kona til telegrafbestyrer Johannes Henriksen (Heikin-Jussa), var hva Terje Nordby grep fatt i da han valgte å skrive et kriminaldrama over temaet. Hålogaland Teater turnerte med stykket Isblomst, som også ble filmet av NRK Fjernsynsteatret. Regien var ved Thea Stabell. For Isblomst ble Nordby i 1995 tildelt Skien Kommunes Ibsenpris for beste norske skuespill.

Det fortelles også om en gutt som var blitt stum etter at de andre barna hadde terget og ertet ham. Moren tar ham da med seg og reiser til Indre Billefjord. Kaaven gir dem mat og spør hva gutten heter, men hver gang han åpner munnen napper Kaaven ham i tunga, så gutten begynner å gråte. Kaaven gir trøst og opparbeider ny tillit. Så gjentas den samme prosedyre. Til sist henter Kaaven en krabbe ned fra loftet, og truer gutten til å spise. Nekter han skal han hente en annen som bjeffer som en hund. Dermed løsner stemmebåndet, og gutten forteller hva han heter. I ettertid må vi undres på hva som egentlig feilte gutten, og om sjømat var alt som skulle til for å få taleevnen tilbake. Men noen annen barnepsykolog enn noaiden og hans innsikt i det sjelelige fantes ikke. Dessuten kunne også datidens profesjonelle leger praktisere samme «Überrumpelungsmethode» for å få såkalt liggesyke opp av sengen: «Alein auch ein kategorisches 'Steh' auf und geh' kann desselbe bewirken». Kildene tier om følgene av den røffe behandlingen, og det slår en hvilke groteske muligheter for feilbehandling som kunne oppstå dersom den slags «Wunderkuren» ble prøvd ut på pasienter som led av myalgisk encefalopati (ME) eller astasi-abasi. På den annen side var det heller ikke bra om folk i årevis ble liggende i depresjon og motløshet, med dertil hørende anklager og skjeve blikk fra sine nærmeste.

EN NY TID I EMNING

Etter århundreskiftet gikk det på retur med Kaavens virksomhet og renommé, skriver stedets distriktslege, Gustav Vasa Ottesen, i en tilføyelse til lærer Ole Andreas Thomassens svar på enquêten «Norsk folkemedisin. Spørreundersøkelse 1911».

Richard Bergh møtte Johan Kaavens tidligere nabo, Josef Sivertsen, og fikk hos ham høre historier av en som i ungdomsårene hadde kjent trollmannen. Bildet viser Sivertsens kåk i Indre Billefjord. Josef Sivertsen hadde i mellomkrigstiden kjøpt Kaavens matkiste på auk-sjon. Denne, som vist her, fikk Bergh kjøpt for senere å gi den til museet i Porsanger. Begge foto: Richard Bergh, hhv. 2002 og 1988.

Med statlige reguleringer ble Kaaven selv offer for tuberkulo-selovgivning. I 1909 mottok han en domfellelse i Lagretten for behandling av en tæringssyk kvinne. Utfallet var at han ble strengt bøtelagt i henhold til «Lov angaaende særegne Foranstaltninger med tuberkuløse Sygdomme» av 1900. Han ble dømt for ikke å ha meldt fra om den tuberkuløse til den nasjonale «Medicinalstatistik».

I kjølvannet av boka som rektor Richard Bergh og under-tegnede utga i 1990, ble det også laget en dokumentarfilm, I noaidens fotefar, vedrørende innsamling av muntligtradisjonen om Johan Kaavens liv og bedrifter, et arbeid Richard Bergh startet allerede rundt 1960, etter at han seks år tidligere kom til Finnmark som ung lærer. Folk refererte gjerne til Kaavens ferdigheter, og til at han hadde vært kar for å stoppe hurtigruta, men fortellingene var i ferd med å gli ut av minnet.

Bergh strevde lenge for å få tak en sammenhengende episk tekst. Det må kunne slås fast at engasjementet rundt den fol-kloristiske innsamlingen med båndspiller på sparkstøtting har ført til revitalisering av tidligere samtaleemner i distriktet. His-toriene har sin egen verdi i å ha skapt historisk bevissthet og kulturell stolthet, men angående sannhetsgehalten og folkelige forestillinger om hva mannen virkelig kunne ha utrettet, er me-ningene fremdeles delte. Richard Bergh har på sin side tolket de mange merkelige tildragelser som har skjedd ham under arbeidet som uttrykk for Kaavens fortsatte kraft i vår tid. Han har supplert engasjementet med nye vitnesbyrd om trollman-nens aldri hvilende gjenferd. Ikke minst har det vært mye liv og leven rundt den gamle matkista, som Bergh fikk kjøpt i 1962 av Kaavens nabo, Josef Sivertsen, som hadde tilegnet seg den un-der en auksjon allerede i 1920. Trollmannen har nok fremdeles vært sulten på berømmelse, for en har stadig hørt skritt, eller sett Kaavens spøkefulle kontrafei. Og så ga han skrivehjelp: Om nettene fortsatte nemlig lyden av Berghs klaprende skrivemas-

kin til langt ut på morgensiden, og lenge etter at han selv hadde lagt seg for å sove.

Johan Kaaven kunne både lese og skrive, og han snakket selvfølgelig alle tre språkene som ble talt i området; norsk, finsk (kvensk) og samisk. Selv var han en høyreist herre med nord-mannsansikt, men han gikk kledd i pesk, skaller og bellinger, og gikk helt opp i det flerkulturelle miljøet i Porsanger. Reper-toaret av trolldomskunster, legeråd, medisiner og urter var om-fattende. På loftet hadde han tønner fylt med all slags remedier, som han brukte under behandlingen av de syke.

Erik Henning Edvardsen er leder av Ibsenmuseet.

LITTERATUR

Richard Bergh og Erik Henning Edvardsen: *Mannen som stoppet hurtig-ruta. Historier og sagn om noaiden Johan Kaaven*. Grøndahl & Søn forlag. Oslo 1990. ISBN 82-504-1771-2.

<http://www.nb.no/nbsok/nb/10ffbe2615609cd4d6259372249e9961>

Terje Nordby: Isblomst. Solum forlag. Oslo 1993. ISBN 82-560-0888-1.

Richard Bergh: *Kaavens kraft* (s. 16-23). Porsangerfolket. Årbok for Porsanger 1996.

Sonja E. Andersen: *Noaiden Kaaven fra Billefjord blir landskjent gjennom TV* (s. 24-25). Porsangerfolket. Årbok for Porsanger 1996.

Erik Henning Edvardsen: *Var noaiden Johan Kaaven i sin avstamming norsk eller samisk?* (s. 41-44). Porsangerfolket. Årbok for Porsan-ger 1998.

100 % vårprogram på museet

av Karine Munch

SKAPE OPPLLEVELSER

I 2016 kommer vårprogrammet på Norsk Folkemuseum i nypus-set drakt. Vi ønsker å fornye våre store publikumsarrangement samtidig som vi ønsker å videreføre tradisjoner. Det kan være en vrien øvelse både å skulle være overraskende og gjenkjennelige. Vi tar likevel denne utfordringen fordi vi ønsker å være relevante for publikum, formidle ny kunnskap og fordi det er morsomt å jobbe med noe nytt. Og er det morsomt å utvikle et program blir det kanskje en givende opplevelse for publikum også?

Sentralt i årets vårprogram står opplevelser. Opplevelser for alle sansene. Den 6. mars presenterer vi programmet **100% tre**. Det er den tidligere Skogdagen som har fått en ny form. Vi sne-krer fremdeles fuglekasser, serverer tømrreremat, griller pølser, har natursti og kjører med hest denne dagen. Men i tillegg kan barn og vokse i år få oppleve mestringen med å lafte sin egen ministue, hamre og snekre en hytte i tre, og ikke minst kan publikum oppleve vakker musikk og dans oppe i et av museets flotte trær i barneforestillingen «Det gavmilde treet».

Årets påskekrim **Mordet på Sølv-Tollef** tar utgangspunkt i et virkelig mord som ble begått i Numedal i 1832. Her skal barna få oppleve å gå tilbake til dette året og følge i sporene til morde-ren. Med å bruke alle sansene sine kan de finne bevisene. Hele jakten starter i museets egen stue fra Numedal.

En av hovedsatsingene denne våren er **Tidsreisen, anno 1769** som vi arrangerer den 24. april. Norsk Folkemuseum er jo i seg selv en tidsreise, men denne dagen rendyrker vi ett bestemt år. Vi inviterer publikum til å oppleve året 1769 med smaker, lukter, lyder og synsintrykk. Hva tenkte menneske-ne i 1769? Hvordan snakket de? Hvordan beveget de seg? Hva spiste de? Hvordan lekte de? Følelsen av å leve i 1769 vil for alltid være borte for oss. Men vi kan jo prøve å leke at vi gjør det, bare for en dag?

Søndag 29. mai bør publikum virkelig skjerpe sansene. Særlig smaksløkene. For den dagen blir brygging av øl og brus med dertil hørende smaksprøver og tester i programposten **Ølkultur og brusglede**. Det blir brygget øl på tradisjonelt vis slik det ble gjort rundt på gårdene langt tilbake i tid og på moderne vis slik som hos de mange nye hjemmebryggerne på tipp topp moderne kjøkken. Barna får oppleve brusbobler med mange smaker. Denne dagen vil det blande seg en lukt av humle, malt og ananasbrus i museet.

Den 12. juni åpner vi **Setesdalstunet** og lar publikum få snuse inn lukten av et stakkeloft, titte inn i et fjøs slik det var for 300 år siden og møte de som var i tjeneste på gården.

Det blir altså mange nye opplevelser i museet denne våren. Men den 23. juni på selveste **Sankthansferingen**, et av våre mest kjente og kjære familiearrangement, satser vi på å nok en gang skape den gode opplevelsen med flotte konserter, barnebryllup, kroneverksted og is i håret. Årets artister; Skrimmel Skrammel, Eva & the Heartmaker og Odd Nordstoga sikrer nok stemmingen.

Den 24. april går vi tilbake til 1769. Her ser vi tidsriktig interiør og drakt i Chrystiegården, som skal fylles med opplevelser denne dagen. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

FREMME KUNNSKAP OG FORSTÅELSE

Vårt oppdrag som museum er å fremme kunnskap, forståelse og toleranse gjennom historisk og kulturelt mangfold. Vi tror at jo mer fengende, morsomt, utfordrende og troverdig dette programmet er for publikum desto lettere er det å fremme kunnskap. Derfor mener vi opplevelser og kunnskap er gjensi-dig knyttet til hverandre.

En gutt som strever ivrig med å sette sammen et byggesett med lafteemner lærer noe om lafteeteknikk og det å bygge hus uten spiker. En bestefar og et barnebarn som ser en danse-forestilling om en gutt og et tre kan kanskje snakke om hvor viktig alle trærne og skogen er for oss. En jente som finner noen gjørmete støvespor bak en stue i jakten på en morder kan lære noe om hva slags sko folk gikk med i 1832. En kvinne som kles opp i en flott 1700-talls kjole kan få en fornemmelse av hvor forskjellig fra henne en kvinne levde i 1769. Et barn som morer seg med en lek fra 1769 tenker kanskje at barna på den tiden lo av de samme tingene som nå. En mann som nysgjerrig studerer forskjellene og likhetene ved bryggeprosessen til en tradisjonsbrygger og en modere hjemmebrygger vil kanskje se noen linjer gjennom historien han ikke hadde sett før? Et barn som prøver å smake forskjellen på pære- og ananasbrus vil kanskje undre seg over at denne brusen har hatt nesten helt lik smak helt siden før bestemor ble født?

Hva hver og en av de flere tusen publikummere som blir med på våre arrangementer denne våren vil sitte igjen med av opplevelser, kunnskap og forståelse, kan vi ikke vite. Men vi skal gjøre vårt beste for at det programmet vi tilbyr skal være relevant, givende og litt morsomt. Velkommen til 100% vår!

Karine Much er arrangementsansvarlig i Kommunikasjons- og publikumsseksjonen på Norsk Folkemuseum.

Når steiner snus — visittstuen i nytt lys

av Geir Thomas Risåsen

I 2018 åpner den nye utstillingen i Bybygg på Norsk Folkemuseum. Her vil seks historiske interiører få en sentral plass. Vi skal se nærmere på det ene av disse, den såkalte visittstuen fra den tidligere Stiftsgården i Rådhusgaten 13 i Oslo. I nesten 140 år var dette en av hovedstadens viktigste og mest representative bygninger. Bygningen ble revet i 1913, fire av interiørene samt inngangsportalen endte på Norsk Folkemuseum, mens selve bygningen kun ble sporadisk dokumentert. Er visittstuen hva museet har utgitt rommet for å være?

EN BYGNING I SÆRKLASSE

For å forstå dette unike interiøret må vi ta et tilbakeblikk på husets historie. Rådhusgaten 13 antas å være oppført 1757–58 som bolig for den rike trelasthandleren og forretningsmannen Morten Leuch (1732–1768). Året før hadde han gjennom arv blitt eier av den betydelige familieformuen, som inkluderte medeierskap i byens ledende handelshus Collett & Leuch, samt det omfattende Sørkedalsgodset inkludert Bogstad. Året etter – 6. mai 1758 – giftet den 26 år gamle Morten seg med den 21 år gamle Mathia Collett (1737 – 1801), søster av hans kompanjong James Collett. Morten og Mathia var med andre ord unge, rike og vellykkede da de i 1758 tok sin nyoppførte bolig i bruk. I

tillegg representerte de ikke bare Christianias, men også Norges øverste sosiale sjikt.

På samme tid lot Morten oppføre ny hovedbygning på Bogstad, som var familiens høyt elskede landsted. Hovedbygningen på Bogstad ble et av de første landsteder i Norge oppført med utgangspunkt i den franske arkitekten Jacques-François Blondels plansjeverk «De la distribution des maisons de plaisance» fra 1737. Bygningen står dermed i en særstilling i samtidens norske lystgårdsarkitektur.

Tilsvarende sto byhuset i særklasse i datidens Christiania, som et av byens største og mest moderne. Hovedfløyen hadde hele 13 vindusfag mot Rådhusgaten. Fasaden var i pusset

Værelset ble innredet for Morten og Mathia Leuch rundt 1760 og har en av landets fineste rokokkoinnredninger. Foto: Norsk Folkemuseum.

teglstein med synlige jernankre. En mektig portal markerte fasadens midtakse i første etasje, og over det hele et høyt saltak. Den midtstilte portalen markerte gjennomkjørselen til sidebygningene i bakgården og var fasadens viktigste arkitektoniske grep. Imidlertid delte den første etasje i to adskilte bruksområder. Visittstuen som er tema for denne artikkelen, lå innenfor de to første vinduene til høyre for portalen, mens de fire siste vindusfagene tilhørte en stor sal. Vi kjenner ikke husets opprinnelige grunnplan eller hvordan huset ble brukt av Morten og Mathia, men både visittstuen og salen ved siden av, var fra deres tid. Disse to interiørene ble tidlig på 1900-tallet remontert som del av Norsk Folkemuseums Bysamling. Mens visittstuen fortsatt er bevart i sin helhet med snekkerinnredning, stukk-himling og malte veggtrekk, var det kun den rike stukk-himlingen samt fyllingspanelene i vindussmygene som hadde overlevd fra salens opprinnelige innredning. I dag er salen kun kjent gjennom fotografi. På fotografiet fremstår himlingen som et mesterstykke i rokokkostilens lekne formspråk og vitner om et rom av svært høy kvalitet.

Muligens var hovedfløyen opprinnelig funksjonelt tredelt, med representasjon- og selskapsavdelingen i denne delen av første etasje, mens den andre halvdel av første etasje (til venstre for gjennomkjørselen) kan ha inneholdt rom knyttet til Mortens vidstrakte forretningsvirksomhet. I så fall var annen etasje familiens boligdel.

Men å være ung, rik og vellykket var ikke alt, selv dengang. Det må ha vært en felles sorg at Mathia ikke ble gravid og dermed sikret arverekken i et blomstrende handelsdynasti. Antageligvis av den grunn tok ekteparet til seg den foreldreløse Anna Elisabeth Cold (1749–1803), som kun var 12 år yngre enn Mathia.

I 1768, etter knapt 11 års ekteskap, døde Morten bare 36 år gammel under et besøk på Hafslund hovedgård. Igjen satt den 31 år gamle enken Mathia og den 19 år gamle pleiedatteren. Mathia Leuch fortsatte sin manns virksomhet inntil pleiedatteren ble gift med Peder Anker i 1772 og hun selv giftet seg med Peders bror Bernt Anker i 1773. Dermed var Rådhusgaten 13s første storhetstid forbi.

Mathia flyttet nå hjem til Bernt i Ankerfamiliens bygård, som etter at bygningen i 1814 var blitt Norges kongebolig fikk tilnavnet Paléet. 1781 solgte Bernt Anker Rådhusgaten 13 til staten. Overhoffretten fikk lokaler i bygningen og fra 1785 fikk Deichmanske bibliotek disponere den omtalte stuen, salen og et tilstøtende rom i første etasje. Nabogården Kongens gate 6 ble kjøpt av staten i 1792. Etter at overhoffretten i 1797 skiftet navn til stiftsoverretten ble de to bygningene kalt Stiftsgården. I årene som fulgte kom bygningskomplekset til å romme en rekke ulike statlige funksjoner. Her fikk stattholderen embetsbolig med selskapsværelser – og fra 1873 til 1896 var dette landets statsministerbolig. Bygningen inneholdt i tillegg en rekke statlige kontorfunksjoner. Statsråd holdt etter 1814 møter her for saker som kunne besluttet uten kongens nærvær. Statssekretariatet (regjeringens felleskontor) og embetet som Sekretær for Den norske regjeringsformann fikk også kontorer i bygningen. Tilpassing og tilrettelegging for alle disse funksjonene førte etter hvert til omfattende planmessige og innredningsmessige

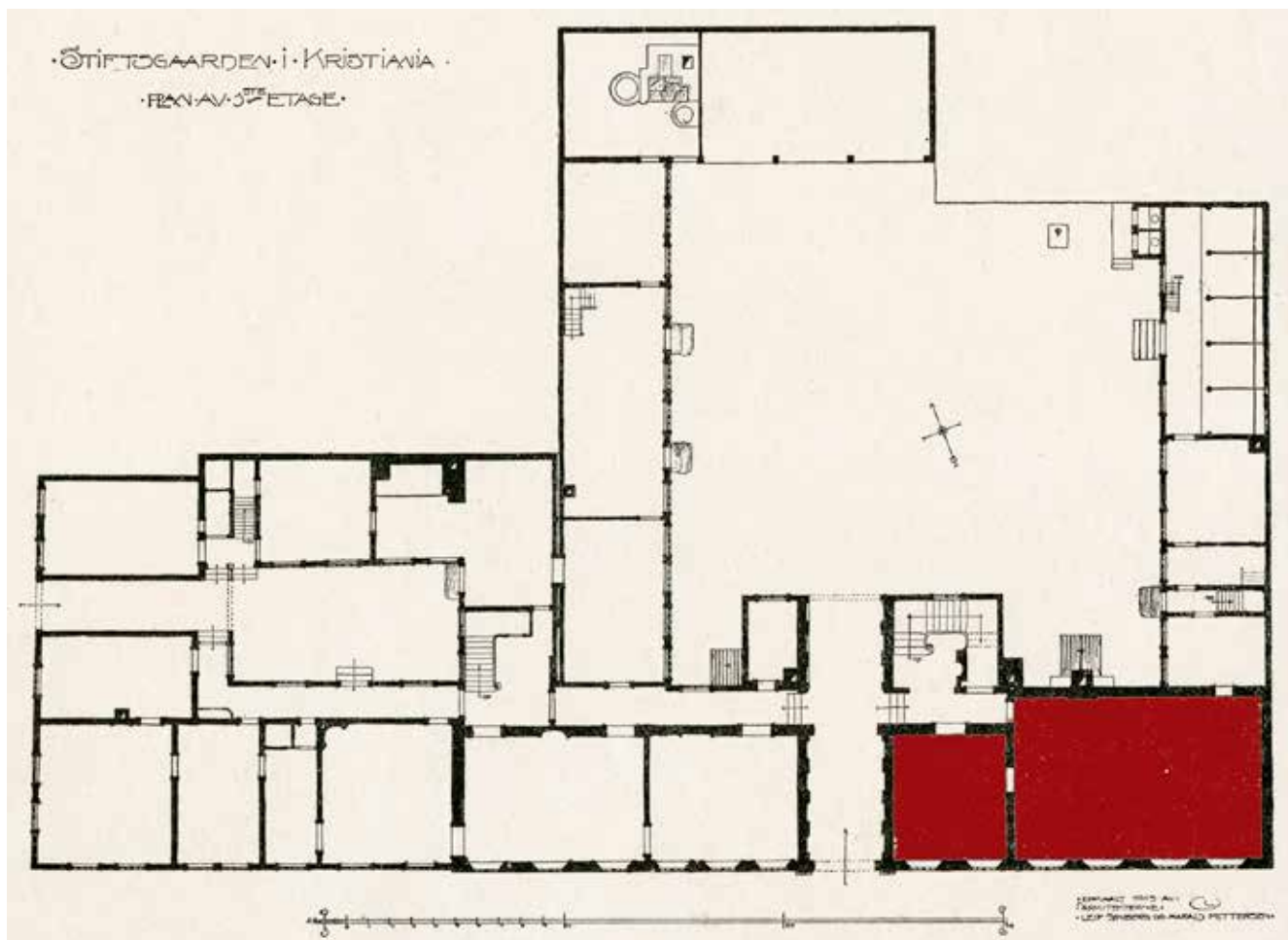
TIDSRUM

Borgerskap og embetsstand 1600-1900

Norsk Folkemuseum arbeider med den store kulturhistoriske utstillingen om borgerskap og embetsstand 1600–1900 med arbeidstittel TIDSRUM og planlagt åpning mai 2018. Den skal erstatte tidligere utstillinger i bygget som fra 1914 har vært kjent som *Bysamlingen*. Dette bygget er nå under rehabilitering.

Utstillingens overordnede mål er å vise borgerskaps og embetsstandens betydning for framveksten av det moderne Norge. Den dekker et tidsrom med store endringer både for enkeltmennesker og samfunn. Disse endringene speiler seg i Folkemuseets brede og unike samling av gjenstander fra borgerskaps- og embetsstandsmiljø i Norge. Samlingen forteller om kultur- og kunnskapsutveksling over landegrenser og på tvers av sosiale skillelinjer. Vi ønsker å sette søkelyset på enkeltmennesker som gjennom sine mange små handlinger skapte nye forutsetninger for fremtiden. I stadig samspill med verden utenfor var de del av større globale og transnasjonale forbrukstrender, idéstrømninger og prosesser.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.

Første etasje oppmålt i forbindelse med at bygningen ble revet i 1913. De fire rommene til venstre tilhører nabogården Kongens gate 6. Rommet som her omtales, ligger til høyre for portrommet. Det store fire fags værelset ved siden av, var salen.

Foto: Norsk Folkemuseum.

endringer av de to sammenslåtte bygningene. Det rommet, som alle endringene til tross forble tilnærmet uendret fra Morten og Mathia Leuchs tid og frem til bygningene ble revet i 1913, er visittstuen på Norsk Folkemuseum.

ET UENDRET INTERIØR?

Med andre ord, knytter det seg en helt spesiell historie til rommet og til bygningen det opprinnelig var del av. I dag er dette unike interiøret et av de best bevarte rokokkointeriører i Norge. Kvalitetsmessig er det blant de fremste som ble skapt her til lands på denne tiden, der innredningssnekker, stukka-tør og dekorasjonsmaler sammen har skapt en helhetlig og representativ ramme rundt de som engang bodde her. Det hvitmalt snekkerarbeidet med forgylt listverk og profiler, er til forveksling likt innredningene som er bevart fra Morten Leuchs tid på Bogstad. Her, som på Bogstad, er de små «rocaillene» (de asymmetriske utskjæringene) utført i forgylt blikk og ikke skåret i tre. Stukkhimlingen i rokokkostil er både rik og diskret i sin utforming. Det har i dag sine nærmeste slektninger i Tollbodgt. 10 – Den gamle Krigsskolen – i Oslo, samt i Stiftsgården i Trondheim. Det mest påkostede er imidlertid de malte veggtrekkene med havnescener i sydlandske omgivelser. Motive-

ne er angivelig hentet fra kobberstikk etter malerier av den franske kunstneren Joseph Vernet. Veggtrekkene er malt på bestilling til dette værelset. Det er ikke kjent hvorvidt de er malt i Norge eller på et av verkstedene i København, som den gang var vår politiske, økonomiske og kulturelle hovedstad. Kvalitetsmessig er de blant de beste malte veggtrekk som er bevart i Norge fra denne perioden ved siden av Giovanni Domenico Tiepolos malerier, som smykker Peder Ankers hagestue på Bogstad.

Spørsmålet er om visittstuen sto uendret fra Morten og Mathia Leuchs tid? Ved første øyekast så det slik ut, og det har vært museets antagelse siden innredningen kom i museets eie. Ettersom rommet i den nye utstillingen skal representere ekteparet Leuch, var det en utfordring at kakkelovnen som har fulgt rommet siden det sto i Stiftsgården, var fra omkring 1830 og ikke fra omkring 1760 da rommet sto nyinnredet. En mer kritisk gjennomgang av selve innredningen viste at ildstedets plassering i det ene hjørnet var sekundært. For det første hadde denne brannmuren knapt omramning, hvilket var overraskende i et interiør av en slik kvalitet. Det som var enda mer overaskende var hvordan fyllingen i det ene brystpanelet nærmest ovnen var saget tvers over uten noen form for innredningsmessig bearbeidelse. I tillegg fremsto indre langvegg noe pussig

Rådhusgaten 13, Morten Leuchs bybolig i Christiania, ble oppført 1757-58. Den gang var dette et av byens største og mest moderne hus. I tiåret som fulgte dannet det ramme rundt familiens liv og selskapelighet. Huset kom siden i statlig eie og ble kjent som Stiftsgården. Foto: Olaf Væring/Oslo Museum.

ettersom det midterste av de tre malte veggfeltene avvek ved å være montert inne i en profilert omramning. Denne omramningen fra gulv til tak delte dermed langveggenes brystpanel, som burde vært sammenhengende på en vegg som denne. Omramningens utforming var slik en kunne forvente en omramning omkring en brannmur. Dermed hadde vi forklaringen. Brystpanelet under og veggtrekket over, måtte være sekundært montert inne i rammen omkring den opprinnelige brannmuren. Tilsvarende måtte brannmuren i hjørnet være sekundær, noe som ble ytterligere bekreftet gjennom at de to smale veggtrekk på hver side av ovnen passet sammen og opprinnelig har vært et stort lerret. Dette har siden blitt delt i to for å få den nye kabalen til å gå opp. Observasjonene og antagelse ble til slutt bekreftet gjennom en oppmålingstegning av Stiftsgårdens første etasje fra 1820-årene. Denne viste et ildsted midt på vegg mot portrommet og påskriften «Jern Ovn». Dermed falt brikkene på plass, og ildstedet slik det har vært vist på museet frem til nylig skyldtes etter alt å dømme en modernisering av Stiftsgården på 1830-tallet. Det opprinnelige ildstedet, med pipeløp i portrommet i kombinasjon med gammel jernovn, ble antageligvis forbedret ved installasjon av en moderne glasert kakkelovn plassert i hjørnet.

En målsetting i den nye utstillingen er derfor å tilbakeføre rommet slik det opprinnelig var. Det innebærer at de to halve veggtrekkene må sammenføres til ett lerret, at det defekte brystpanelet i hjørnet repareres, og at den opprinnelige brannmuren igjen tas i bruk med en jernovn fra tiden.

MATHIA LEUCHS VISITTSTUE?

Så til rommets funksjon. Hva sier kildene? Norsk folkemuseum mottok innredningen i gave i 1896. I museets årsberetningen samme år står det: «Som Aarets værdifuldeste Erhvervelse og tillige største Gave fortjener det fra «Stiftsgaarden» overførte Værelse at nevnes først. «Stiftsgaardsværelset», som det kaldes i Museet, har en betydelig Interesse ved at give oss et Begreb om, hvordan en Christiania-Patricier i Midten af forrige Aarhundrede vidste at udstyre sine Selskabsværelser». Her nevnes ikke begrepet visittstue, kun Stiftsgårdsværelset «som det kaldes i Museet».

I årsberetningen fra 1914 leser vi videre: «Allerede i 1896 skjenket konsul Alex Heiberg vægmalerierne og brystpanelene fra forværelset til statsraadværelset i «Stiftsgaarden». Nu har giveren latt de øvrige dele af dette følge efter og samtidig skjenket hele statsraadværelset og to værelser fra hjørnebyg-

Venstre: Rommet fotografert etter at det kom til Norsk Folkemuseum. Legg merke til at vegglerret til venstre og brystpanelet under er montert inne i en kraftig omramning, mens brystpanelet til venstre for ovnen er saget rett over.

Høyre: Salens rike stukkhimling fotografert etter at det var remontert på Norsk Folkemuseum. Himlingen ble senere demontert. I 1785 startet Deichmanske bibliotek sin virksomhet i dette rommet. Senere ble det brukt som statsrådssal. Begge foto: Norsk Folkemuseum.

ningen mot Kongens gate.» Dermed får vi vite at visittstuen og salen på 1800-tallet ble brukt som henholdsvis forværelse og statsrådsværelse. I museets trykte publikumsfører fra samme år omtales salen som «RUM 85 fra Stiftsgaarden i Kristiania ca. 1760», og at «Denne store sal har stått i den rike kjøbmand Morten Leuchs hus Stiftsgaarden og er fra ca. 1760.» Visittstuen omtales nøkternt som: «RUM 99 fra Stiftsgården i Kristiania ca. 1760». Rommets funksjon omtales ikke.

Det samme gjelder publikumsføreren fra 1938. Her omtales ikke lenger salen, som på det tidspunkt var demontert. Visittstuen derimot er «Rum 166 fra den rike kjøpmann Morten Leuchs hus «Stiftsgården», Rådhusgaten 13 i Oslo, ca. 1760.» Deretter følger en kortfattet beskrivelse av rommet. I 1950 og igjen i 1955 ble bysamlingens utstilling fornyet. Det er mulig det var i den forbindelse at «Stiftsgårdsværelset» ble gitt navnet «Visittstuen».

Som nevnt, kjennes per i dag ingen kilder fra Morten og Mathia Leuchs tid, som omtaler Rådhusgt. 13 i deres eiertid. Når begrepet visittstuen ble etablert skyldes dette sannsynligvis et tilsiktet formidlingsmessig valgt grep for dermed å gi «Stiftsgårdssal» en tydeligere identitet. For gjennom å introdusere begrepet «Visittstuen» fikk betrakteren klare assosiasjoner og bilder på netthinnen hvor en lett så for seg det påkostede rommet som ramme omkring den unge Mathia Leuch med gjester på visitt.

Men hva var egentlig en visittstue? Begrepet henger sammen med overklassens omgangsform i kombinasjon av den differensiering av romfunksjonene som fant sted i europeiske overklassehjem på denne tiden. I vår tid er det kun gjennom legevisitten på sykehusene at ordet visitt er i aktiv bruk. Moderne mennesker går på besøk. 1700-tallets visittstue var på ingen måte et eget rom avsatt til mottakelse, slik vi kan fristes til å tro. Det var i realiteten fruens oppholdsrom eller dagligstue. Også i norske overklassehjem som Rådhusgaten 13 på Morten og Mathia Leuchs tid, begynte det å etablere seg

en klar funksjonsdeling, med egne selskaps- og representasjonsrom, egne private rom eller en leilighet for herskapet, kjøkken og tjeneravdeling. De private rom besto gjerne av egne romsuitoer helst med egen leilighet for herren og egen leilighet for fru. En slik leilighet eller appartement var om mulig planlagt på fransk maner med «anti-chambre», «chambre» og «cabinet». Eller sagt med datidens dansk-norske terminologi «visittstue», «sengekammer» og «kabinett», slik vi finner eksempel på i Eidsvollsbygningen. At Mathia Leuch har hatt sin dagligstue eller visittstue er svært sannsynlig. I så fall har den vært en av ekteparets private værelser, som antageligvis lå i annen etasje.

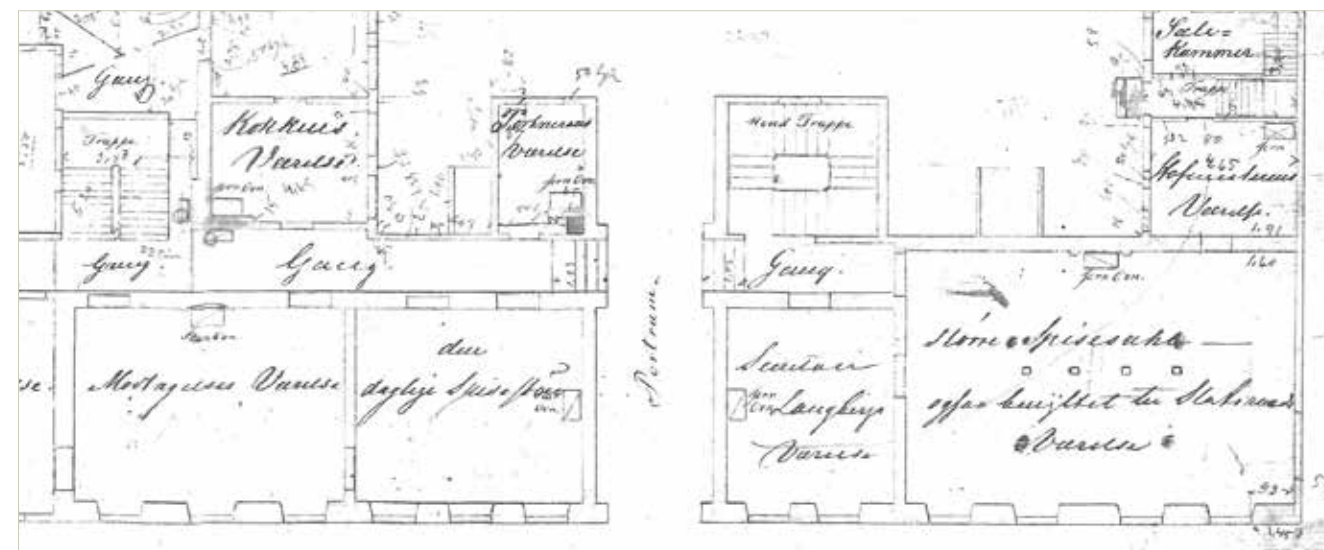
Folkemuseets «visittstue» var derimot et forværelse til festsalen, hvilket forklarer rommets rike innredning. Mens Mathia var privatperson i sin visittstue, var det som formell vertinne hun tok dette rommet i bruk ved større anledninger. Selve rommet maner til fest og var en velstående vertinne verdig. Oslo Museum har et portrett fra den gang hun residerte her. På maleriet er hun i 20-årene. Hun er kledd til ball, iført en selskapskjole i ensfarget blå silke. Utringningen er dyp og kanet med blonder, bryststykket plissert, ermene trekvart lange med blonder og i tråd med tidens mote et vidt fiskebeinsskjørt. I ørene har hun store juvelbesatte øredobber, mens det sorte håret er børstet diskret tilbake som bakgrunn for en juvelbesatt aigrette. Kledd som på bildet må hun ha stått i dette elegante selskapsværelset og sammen med sin mann ønsket sine gjester velkommen før de gikk videre og trådte dansen i salen innenfor. Senere utpå kvelden har enkelte av gjestene kommet tilbake hit for å nyte forfriskninger eller ta plass ved spillebordet. Til tross for manglende kilder finnes imidlertid en opplysning som synes å bekrefte en slik bruk. Alf Collett forteller i sin bok Familien Collett og Christianialiv i gamle dage om en hendelse som må ha funnet sted nettopp i dette rommet den 11. april 1773: «En dag var det selskap hos Mathia Leuch. Man la straks merke til at døren ind til den store selskabssal var skjult av et speil. Gjestene blev oppfor-

Mathia Leuch portrettert i 1760-årene. Hun var i 20-årene og kledd for selskap i lys blå silkekjole med blonder, juvelbesatte øredobber og en juvelbesatt aigrette i det sorte håret. Foto: Rune Aakvik/Oslo Museum.

Morten Leuch drev en vidstrakt forretningsvirksomhet. Ekteparet brukte den nyoppførte hovedbygningen på Bogstad som sin lystgård og utfartssted. Foto: Rune Aakvik/Oslo Museum.

dret til at stille sig op par om par, men Bernt Anker blev staaende alene. Han spurte da, om der ikke var nogen, som vilde række ham haanden. «Ja, hvis ingen anden vil, saa vil jeg,» svarte vertinden og rakte ham sin haand. Musikken spilte op, paa et vink gled speilet tilside, og hele selskapet begav sig parvis ind i salen, hvor alt var beredt til vielsen, som straks paafulgte». Det er i den konteksten vi i fremtiden bør forstå den såkalte «Visittstuen» eller «Leuchrommet» som vi heretter bør kalle det.

Geir Thomas Risåsen er konservator i Kulturhistorisk seksjon og arbeider med eldre by- og embetsmannskultur.

Utsnitt fra oppmålingstegning av første etasje fra 1820-årene. Forværelset og salen er de to rommene til høyre på tegningen. Av tegningen fremgår det at ildstedet var plassert midt på vegg mot portrommet og at det sto en «Jern Ovn» her. Foto: Norsk Folkemuseum.

Norsk Folkemuseums Venner

Bli medlem av
NORSK FOLKEMUSEUMS VENNER

Som medlem støtter du Norsk Folkemuseum, en av landets eldste kulturinstitusjoner.

Du blir invitert til spesielle arrangementer, aktiviteter for barn, omvisning i utstillinger og turer. Medlemmer får medlemsbladet Museumsbulletinen gratis tilsendt i posten. Bladet inneholder interessant fagstoff samt informasjon om museets virksomhet.

Medlemskapet følger kalenderåret.
Vi tilbyr tre forskjellige typer medlemskap:

Enkeltmedlemskap kr. 400

Gratis adgang på museet, gjelder kun for den personen kortet er utstedt for.

Familiemedlemskap kr. 600

Gratis adgang på museet for 2 voksne og barn i følge.

Livsvarig medlemskap kr. 12 000

Gjelder for personen kortet er utstedt for. Medlemmet kan ta med seg en voksen samt barn i følge gratis.

For medlemskap, påmeldinger og spørsmål:

Norsk Folkemuseums sentralbord: 22 12 37 00
mandag - torsdag kl. 9 - 15
e-post: venneforeningen@norskfolkemuseum.no

Følg oss også på museets hjemmeside på
www.norskfolkemuseum.no med inngang fra forsiden:
Om museet, Norsk Folkemuseums Venner.

GI EN GAVE SOM GLEDER I ET HELT ÅR!

Gi et medlemskap i Norsk Folkemuseums Venner.

Kom gratis inn på museet hver eneste dag,
bli invitert til spesialarrangementer og
få *Museumsbulletinen* fritt tilsendt.

Kontakt oss på venneforeningen@norskfolkemuseum.no
eller se etter oss ved hovedinngangen på Julemarkedet.

Kjære gode Venn!

Du holder nå et ferskt og lekkert nummer av Museumsbulletinen i dine hender.

Er den ikke fin? Er det noe du brenner for eller er spesielt interessert i å lese om?

Vi håper du her vil finne interessante artikler som kan gi både glede, inspirasjon og ny kunnskap om museumsarbeidet på Norsk Folkemuseum!

Dette bladet var i sin tid den viktigste kommunikasjonsformen mellom styret og medlemmene. Her står vårens og høstens program, og innkallingen til årsmøtet ble i sin tid også distribuert her. Bladet trykkes opp i 3000 eksemplarer, og tre ganger i året sendes den ut med post til alle vennene av Norsk Folkemuseum.

Som den våkne leser sikkert har registrert, er store deler av bladet fylt med stoff fra museumsarbeidet. Med årene har bladet fått utvikle seg til å bli et viktig tidsskrift for museet og dets ansatte. Dette kan også vi nyte godt av.

I Museumsbulletinen har Norsk Folkemuseum fått et fagtidsskrift som vi er stolte å ha bidratt til. Levekårene for Museumsbulletinen hadde helt sikkert vært annerledes uten venneforeningens bidrag. Alle ansatte på museet mottar også Museumsbulletinen. Mange er de som her skriver og utgir viktige fagartikler som har sin aktualitet i det som rører seg på museet.

I flere utgaver fremover vil den kommende utstillingen om borgerskap og embetsstand i perioden 1600 - 1900 være viet stor oppmerksomhet.

For vennene vil disse artiklene være en unik anledning til å følge med på dette store satsningsarbeidet som er planlagt ferdig våren 2018. Rehabiliteringen av bygget fra 1914, kjent som Bysamlingen, er det største bygge- og rehabiliteringsprosjektet ved museet på mange tiår. Bysamlingen lå til høyre rett innenfor sperringene og bak den grønne fasaden med alle klatrerose. Her skal en ny kulturhistorisk utstilling, som spenner over 300 år, vise borgerskapets og embetsstandens betydning for fremveksten av det moderne Norge. Prosjektet har fått tildelt halvparten over statsbudsjettet og resten er beregnet å skaffe ved en betydelig egeninnsats. Venneforeningen håper vi kan lykkes med å øke vår årlige pengegave til dette prosjektet ved direkte pengegave fra enkeltpersoner eller andre støtteordninger. Dersom du har innspill håper vi at du kontakter oss.

Vi har som nevnt lenge sett et økende behov for å kommunisere bedre med vennene. I disse dager er arbeidet med ny web-plattform for museets hjemmeside snart i havn. Her vil venneforeningen i fremtiden bli en synligere del av museet. Her kan vi også kunne kommunisere mer kontinuerlig med våre medlemmer. Bedre kommunikasjon vil forhåpentligvis også være med å løfte medlemsmassen.

Vårens første blåveis i Friluftsmuseet blir alltid en lokal "nyhets-sak" her på museet. Det er tradisjon! Foto: Norsk Folkemuseum.

Dersom vi i løpet av de to neste årene setter oss mål om å øke medlemstallet til 4000 vil dette kunne være med å øke vår årlige gave til museet med det dobbelte.

I år er det 45 år siden Norsk Folkemuseums Venner ble stiftet og det hadde vært fint å markere dette med enda flere gode venner!

Vi har valgt ut et svært tidsaktuelt tema for vennene i vår. En vandring over to kvelder der vi starter med et av Norges mest kjente bygg, stortingsbygningen som fyller 150 år i 2016. Stortingets jubileumsutstilling åpner 3. mars i historisk sal i stortingsbygningen. Vi vil 30. mars få en spesialomvisning i denne historiske bygningen og avslutter deretter i Universitets festsal, som også har sin spennende historie.

Den 7. april avslutter vi med besøk og foredrag i den gamle Stortingssal på vårt eget museum med historiker Monica Mørch som forteller om hvor denne salen opprinnelige kom fra. Meld deg på og få ny kunnskap og venner!

God museumsvær!

Nina Seeberg
styreleder

TORS DAG 7. APRIL KL. 18.00 - STORTINGSSALEN

Norsk Folkemuseum åpner den gamle Stortingssalen for Venneforeningen

Høsten 1814 ble det for første gang avholdt et ekstraordinært Storting, i salen som nå er på Norsk Folkemuseum. Historiker Monica Mørch forteller hvorfor den gamle Stortingssalen er Norges nest viktigste rom, politisk sett. Riksforsamlingen som skrev Grunnloven våren 1814, ble avholdt hjemme hos verkseier Carsten Ankers på Eidsvoll. Da det nyopprettete norske parlamentet, Stortinget, skulle samles høsten 1814, var det få andre egnede lokaler foruten Christiania Katedralskoles auditorium. Foredraget vil også vektlegge viktige politiske diskusjoner og vedtak i salen som bidro til å legge grunnlaget for folkestyret i Norge i perioden 1814-1854. Bygningshistorien, og hvordan Stortingssalen havnet på Norsk Folkemuseum, blir også belyst.

Enkel servering. Pris: 200. Påmelding innen 31. mars.

Stortingssalen på museet. Foto: Anne-Lise Reinsfelt/NF.

ONSDAG 27. APRIL VÅRDUGNAD

Bli med på vårdugnad på museets områder med museums-gartner Stein Sunde!

Vi er takknemlige for alle som kan bli med på å gjøre museet hårfint. Kanskje blåveisen lyser mot oss under alt løvet vi skal rake bort.

Vi serverer først et varmt måltid i Arkadia fra kl. 16.30 til 17.30. Deretter fulle av energi går vi til fontenen på torget, der arbeidsoppgaver og utstyr blir fordelt. Hvis noen ønsker å komme allerede om formiddagen etter kl. 12.00, ring Stein Sunde på tlf. 957 44 575. Han vil sette dere i gang med arbeid.

Det er ingen påmelding, men vi vil gjerne vite om du ønsker å spise middag. Send mail til venneforeningen@norskfolkemuseum.no innen 22. april. Ta gjerne med barna også! Vel møtt!

TIRSDAG 14. JUNI KL. 18.00.

Norsk Folkemuseums Venners årsmøte i Stortingssalen

Årsmøtet er åpent for alle. Det er ikke nødvendig med påmelding til selve årsmøtet.

Etter årsmøtet arrangerer styret en hyggelig sammenkomst med bevertning i Gjestestuen. Mer programinformasjon til årsmøtet kommer i Museumsbulletinen nr. 3.

Norsk Farmasihistorisk Museum

Bli medlem av
NORSK FARMASIHISTORISK MUSEUM

Norsk Farmasihistorisk Museum er en medlemsforening. Formålet er å bidra faglig og økonomisk til drift av Norsk Farmasihistorisk Museum og skape interesse for farmasihistorie.

Som medlem får du gratis adgang til både Norsk Folke-museum og Norsk Farmasihistorisk Museum, og *Museumsbulletinen* tilsendt med Norsk Farmasihistorisk Museums sider. Medlemmer har stemmerett ved Norsk Farmasihistorisk Museums årsmøte.

Organisasjoner, bedrifter, enkeltpersoner og familier som ønsker å støtte museet, kan bli medlemmer.

Enkeltmedlemskap kr. 400

Gjelder for den personen kortet er utstedt for.

Familiemedlemskap kr. 600

Gjelder for 2 voksne og barn i følge.

Apotekmedlemskap kr. 1000

Bedriftsmedlemskap kr. 2000

For medlemskap, informasjon og spørsmål:
Norsk Folkemuseums sentralbord: 22 12 37 00.
Mandag - torsdag kl. 9 - 15.
e-post: farmasi@norskfolkemuseum.no

Følg oss på Folkemuseets nettside
med inngang fra forsiden:
www.norskfolkemuseum.no, Om museet,
Norsk Farmasihistorisk Museum.

For å spare tid og penger ved utsendelser og kontakt, oppfordrer vi alle medlemmer til å sende e-postadresse og mobilnummer til Farmasimuseets e-post: farmasi@norskfolkemuseum.no

Husk også å melde fra om adresseendring.

Kjære leser,

Godt nytt museumsår!

2015 var nok et aktivt år på Farmasihistorisk museum. Den nye utstillingen «Privat eid – offentlig styrt. Dokumenter fra norske apotek» sto ferdig til sommersesongen med offisiell åpning på Farmasimuseets dag i august.

Arbeidet med å rydde og fornye utstillingene i museets kjeller fikk en bråstopp i høst etter kraftig regnvær og vann-innsig i kjelleren. Som gårdeier er det Folkemuseets ansvar å utbedre forholdene, og vi håper det lar seg gjøre i nærmeste fremtid, slik at kjelleren igjen kan bli en del av museets utstillingsarealer. Annet vedlikehold som pågår er restaurering av vinduene i Generalitetsgården. Vinduene i fløyen mot Collett- og Cappelengården er nå restaurert og nymalt, og arbeidet vil fortsette inne i gården utover våren.

Julemarkedet i desember var godt besøkt. Siden elefanten i Systematisk offisin nå har fått monter, slapp vi å bekymre oss for at snabel eller hale skulle bli brukket!

Våre trofaste, frivillige medhjelpere gjort en fantastisk innsats også i 2015. Herved en stor takk til hver enkelt av medlemmene i våre utvalg: registrering, aktivitet, bibliotek, utstilling og hage. I tillegg er det mange som stiller opp som verter i sommersesongen og på julemarkedet. Uten alle dere hadde det viktige arbeidet med samlingene ikke blitt gjort, og det hadde ikke vært mulig å holde museet i så god stand og holde det åpent for besøkende.

Årsmøte finner sted 26. mai. I år skal valg finne sted etter de nye vedtekter som ble vedtatt på årsmøtet i 2015: Det blir nå direkte valg av styreleder og av styremedlemmer, bortsett fra ett som fortsatt blir oppnevnt av Farmasøytisk institutt.

Styret har arbeidet for å kunne motta en betydelig bok-samling med farmasirelaterte bøker, mange svært sjeldne, til museet. Dessverre vil dette ikke la seg realisere pga. svært store kostnader forbundet med mottak. Vi håper imidlertid å få til en avtale med den institusjon som overtar samlingen om utlån og utstilling av aktuelle bøker. Det vil utvilsomt være en berikelse for vårt museum.

Vi nærmer oss vår og sommer. Vi håper at vårt flotte museum blir flittig besøkt, og jeg oppfordrer alle kolleger til å ta en vakt eller to – eller flere – i løpet av sommersesongen. Museet vil være åpent hver søndag fra 15. mai til 11. september. Jeg kan love morsomme og inspirerende timer sammen med gode kolleger, og i samtale med besøkende fra inn- og utland.

Farmasihistorisk hilsen,

Inger Lise Eriksen
Styreleder

Compositions bøker

– apotekernes «hemmelige» oppskriftsbøker på alt fra whisky til tannpulver

av Jan Karlsen og Gjertrud Sæter

Apotekeren og apoteket var i flere hundre år lokalsamfunnets tilvirker av kjemiske produkter. Apoteket hadde tilgang til råstoffer, kunnskap om stoffenes egenskaper, syntetiserte og isolerte aktive stoffer og, ikke minst, laget en lang rekke produkter utenom de rent medisinske for lokalbefolkningen. Denne artikkelen ser nærmere på apotekenes produksjon ved å ta utgangspunkt i de mange oppskriftsbøkene fra apotek i Norsk Farmasihistorisk Museums arkiv.

FARMAKOPÉER OG COMPOSITIONSBØKER

I apoteket brukte man de offisielle bøkene (farmakopéene) til produksjon av legemidler som legene forskrev i resepter til sine pasienter. Apotekeren hadde monopol på tilvirkning av legemidler, og utvalget av legemidler var fastlagt i den gjeldende farmakopé. For å «hjelp» apotekeren ble det etter hvert utgitt flere utfyllende formelsamlinger.

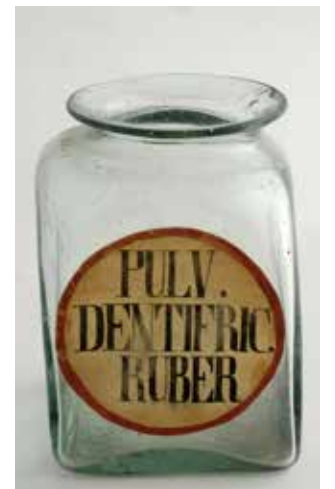
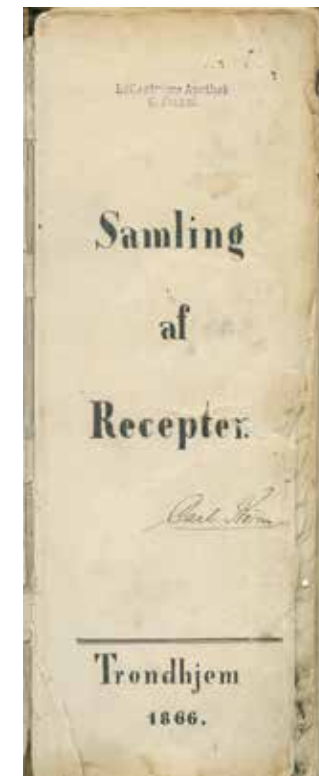
Lokale, populære medisiner ble laget etter oppskrift fra lege eller apoteker. Andre kosmetiske eller kjemiske produkter ble laget på oppdrag fra lokalbefolkningen for å dekke spesielle behov. Apotekeren foreslo en formulering, laget formuleringen og kundene ble fornøyd. Størrelsen på denne ekstra produksjonen kunne variere. Ofte var produksjonen av et enkelt produkt beskjeden, men noen ganger ble et preparat så populært at en egen produksjonsbedrift ble satt i gang. De populære oppskriftene ble gjerne skrevet inn i en egen formelsamling eller «Compositions-bog». I Farmasimuseets arkiv finnes det over 60 slike oppskriftsbøker fra norske apotek, hvor noen kan tidfestes tilbake til ca. 1820. Oppskriftene er imidlertid ofte eldre enn dette, slik at vi, tilbake til omkring 1750, kan dokumentere den kjemiske produksjonen i apotek utenom de vanlige medikamentene.

Compositions bøkene var ofte personlige. De fulgte farmasøyten fra tiden som apotekersvenn til apoteker, eller boken fulgte apoteket og hjalp apotekeren i det lokale miljø. Vi finner oppskrifter på barteovoks, tannpulver, skosverte, usynlig blekk, essenser av alle slag, oppskrifter på produksjon av whisky, likører, kakeoppskrifter, matfarger, sjokolade, tobakk, alle mulige parfymen og mye mer. Apoteket måtte være en svært morsom bedrift å arbeide i for en som hadde sans for kjemi. Med den praktiske anvendelse av varekunnskap, samt tilgangen på mange råvarer, er det ikke til å undres over at mange berømte kjemikere og kjemiske bedrifter har sin opprinnelse fra arbeid i apoteket.

Den flittige bruken av compositionsboken finner man også i andre europeiske land som Italia, Tyskland og Frankrike. I tider med dyre og få bøker og til tider underlige legeresepter, kunne compositionsboken gi svar.

DE FØRSTE APOTEKENE

Da de første apotekene ble grunnlagt i Norge (fra 1595), var apoteket hovedsakelig et lager med spesielle varer fra plante-, dyre- og mineralriket som var kjent for sine medisinske effekter, sin bitre smak eller aroma. Ut fra dette varelageret ble så

Standkar fra første del av 1800-tallet med etikett merket *Rødt Tannpulver*.
Foto: Jon-Erik Faksvaag/NF.

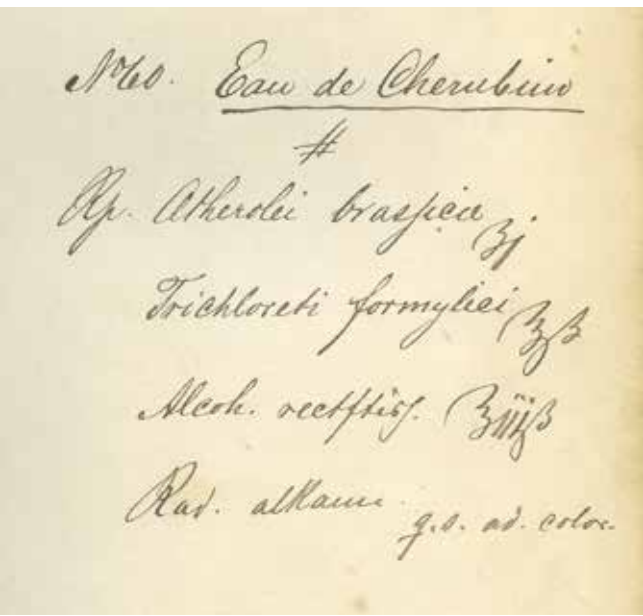
Kopi av tittelbladet til compositionsbok fra 1860-årene.

Aslaug Gombos og Anne Cathrine Sund i arbeid med å registrere Farmasimuseets compositionsbøker i arkivsystemet ASTA.
Foto: Gjertrud Sæter/Norsk Folkemuseum.

Kakkelovnsvann som et apotekprodukt fra 1860-årene.

«Eau de Cherubin» laget på apoteket 1860-årene.

legemidlet laget – ofte som et sprittuttrekk, som et plaster eller som en sammensatt te-blanding. Ganske beskjedne kjemiske operasjoner ble utført.

Apoteket ble en virkelig lokal kjemisk produsent etter at Phillip Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (Paracelsus), som var aktiv omkring 1520, foreslo endringer i bruken av legemidler til behandling av sykdommer ved å innføre destillater av alt mulig, som forskjellige mineralske salter og en rekke mer fantastiske midler. Legene delte seg i to grupper – for eller mot Paracelsus – og begge grupper bestilte legemidler fra apoteket. I Norge kom denne utviklingen først omkring 1700. Det vi ser i compositionsbøkene er egentlig en arv fra Paracelsus og hans tilhengere videreført med nyere kjemisk kunnskap. I apoteket skulle man nå lage mer kjemiske legemidler. Erfaringen fra laboratoriet, og varekunnskapen som apotekeren hadde, ble selve varemerket for apoteket. Dit gikk man når man trengte et kjemisk produkt. Apoteket hadde også et stort lager av droger, urter og krydder – råstoffer man trengte, ikke bare til medisiner, men apotekeren skulle i prinsippet kunne lage nødvendige kjemiske produkter også utover vanlige legemidler.

COMPOSITIONSBØKENE SOM KILDER

Compositionsbøkene i museets eie er velbrukte. Noen henger så vidt sammen i ryggen. Mange av oppskriftene er på legemidler, og standard latinske navn ble da gjerne brukt. Noen ganger henvises det til lokale legers forskrivning.

Compositionsboken skulle være til hjelp for den som arbeidet i apotekets laboratorium eller offisin. Det er tydelig at compositionsboken var en viktig oppslagsbok for apoteket. Flere av oppskriftene er i tillegg på produkter som apotek-kundene ønsket og forlangte, noe som tyder på at man brukte apoteket til mye annet enn å skaffe seg medisiner på resept.

Oppskriftene er alltid anonyme og dessverre ikke datert. Man er henvist til et apoteknavn og et tilfeldig årstall plassert i boken for å finne ut hvor compositionsboken stammer fra. Ofte

hoppet man over et komplisert latinsk navn og brukte heller det lokale navnet på produktet som for eksempel Bittert etter Wöhlner og Haanshuus Pomade. Vi finner også oppskrifter på produktbenevnelse som Fernis til engelske Fiskeredskaber, Kakkelovnsvand, Blichs Te, Middel mod Væggetoi, Gaustads Mærkeblæk og Dr. Bodalls Brusepulver. Oppskriftene ble gjerne overlevert i flere generasjoner og er interessante kulturhistoriske vitnesbyrd om hva apotekeren kunne lage, hvor stort produksjonsregister de hadde og hvordan de laget og leverte mange varer som enda ikke var blitt kommersielle handelsvarer.

Farmakopéene angav standardiserte forskrifter med fremstilling av offisielle legemidler, men det var ikke tilfellet med compositionsbøkene. De skulle jo også dekke et større produktspektrum og selv om ikke sammensetningen av et produkt var direkte hemmelig, var likevel compositionsboken kun til privat bruk i det lokale apotek. Viste det seg at et produkt økte i popularitet utover det lokale apotek, ble nok sammensetningen endret litt, men den «gamle» oppskriften fikk stå i compositionsboken. Slik blir samlingen av apotekenes compositionsbøker et interessant kildemateriale for å studere apotekenes aktivitet utover de pålagte legemiddelleveransene.

LEGEMIDDELMONOPOL OG EKSTRA INNTEKTER

Apotekene hadde monopol på legemiddelfremstilling, men trengte alltid ekstra inntekter og en veldrevet kjemisk produksjon betød både god service for kundene og flere inntekter.

Noe av den viktigste funksjonen til compositionsbøkene på 1800-tallet var konkurransesituasjonen i apotek overfor arkana. Arkana var en påstått vidundermedisin med hemmelig sammensetning og ble markedsført av «medisinske» svindle-re. Omsetningen av disse gikk utenom apotek og apotekerne så med ublide øyne på en omsetning som gikk dem hus forbi og som tilsynelatende ga store inntekter. Dette var produkter som ble markedsført i Norge på 1800-tallet og solgt til ublu priser. Etter hvert som apotekerne klarte å finne ut sammensetnin-

gen ble tilsvarende preparater laget på apotek, og oppskriftene finnes igjen i compositionsbøkene. Ofte plagierte eller kopierte en kyndig apoteker produktet og solgte det som sitt apoteks spesialitet.

Det er ikke mye som tyder på et samarbeid mellom apotekene om oppskriftene selv om et produkt som kunstig champagne laget med rhinskvin, sitronsyre, sukker og natriumbikarbonat også finnes i danske compositionsbøker. Oppskriftene i compositionsbøkene var nok heller forretningshemmeligheter og man kan se for seg en viss konkurranse blant apotekerne mht. å markere seg ved å ha flest og best tilleggsytelser utover ordinær legemiddelfremstilling, som igjen ga ekstra inntekter.

EN NY TID

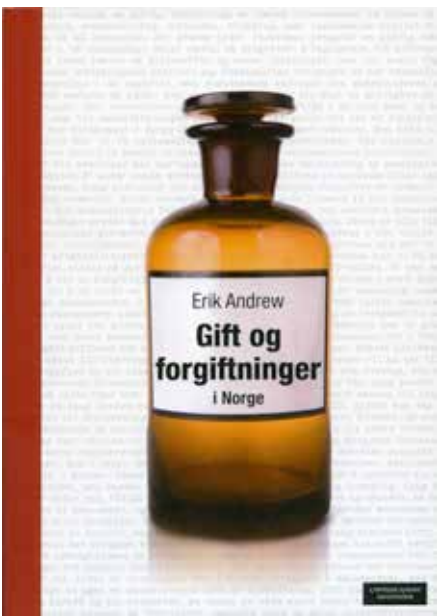
Endringen i apotekets arbeid gjorde etter hvert compositionsbøkene overflødige, men heldigvis ble flere av dem bevart for ettertiden. De er rike kilder som illustrerer arbeidet i apotek fra slutten av 1700-tallet til 1960-tallet, med hovedvekt på perioden 1880–1920.

Compositionsbøkene beskriver fremstillingsmetoder som nå er gått helt tapt i apoteket. I dag har industrien overtatt fremstilling og metode. Compositionsbøkene gir et interessant tilbakeblikk og innsikt i tilberedning av produkter som enten er forsvunnet eller finnes igjen i dag i helt andre innpakninger og med andre navn.

Farmasihistoriske notiser XXXIII

Jan Karlsen er professor emeritus i galenisk farmasi ved Farmasøytisk institutt, Universitetet i Oslo, og medlem av Farmasimuseets bibliotekutvalg.

Gjertrud Sæter er førstekonservator ved Kulturhistorisk seksjon, Norsk Folkemuseum.

Ny bok om gift og forgiftninger!

Erik Andrew
Gift og forgiftninger i Norge
218s, ill. Oslo: Cappelen Damm AS, 2015
Pris 349 NOK
ISBN 978-82-02-48891-8

Mangeårig medlem av Norsk Farmasihistorisk Museum, Erik Andrew, har nettopp kommet ut med boken *Gift og forgiftninger i Norge*. Det har blitt en bok som ikke bare tar oss med gjennom vår egen giftige historie, men den avslører også at vi har personer med betydelig spesialkunnskap blant museets medlemmer.

Andrew ser forgiftninger i et samfunnsperspektiv, og boken vil i så måte være interessant for et bredt publikum. Den er bygget opp med hele 13 kapitler som beskriver «alt» om gifter og forgiftninger av narkotika, legemidler, kjemikalier, planter og sopp og bakterier etc. Giftmord i Norge er tatt med, samt forgiftninger av berømte norske personer og ekspedisjonsdel-takere. Forfatteren har også tatt med kapitler om forgiftninger i mytologien og forgiftninger omhandlet i kunst og kultur. Avslutningsvis omtales aktører og ansvarsfordeling innen forgiftningsområdet. Boken avsluttes med en omfattende og spesifisert stikkordliste som gjør at den også kan fungere som et oppslagsverk.

Gift og forgiftninger i Norge er både lettlest og instruktiv, og den gir nyttig informasjon presentert på en lettfattelig måte. Den bør finne sin plass blant litteraturen til fagpersonell med interesse for emnet, men også allmennheten vil ha stor glede av å lese den.

Bokprosjektet har fått økonomisk støtte fra Stiftelsen til fremme av norsk apotekfarmasi og Norsk Farmasihistorisk Selskap. Boken er rikt illustrert og flere av bildene er fra Norsk Farmasihistorisk Museum. Vi gratulerer Erik Andrew med utgivelsen!

Gjertrud Sæter og Holger Moe Tørisen.

Erik Andrew er født i 1945. Cand. pharm. fra Universitetet i Oslo (UiO), Farmasøytisk institutt 1969. Dr. philos. Medisinsk fakultet, UiO 1985. Har vært professor II i farmakologi og toksikologi ved Farmasøytisk institutt (UiO), og leder av Giftinformasjonen. Foto: Kai Hovden/ Norsk Farmaceutisk Tidsskrift.

Norsk Folkemuseums Venners vårprogram 2016

TORSDAG 7. APRIL KL. 18.00

Foredrag ved historiker Monica Mørch i
Den gamle Stortingssalen på Norsk Folkemuseum.
Enkel servering. Pris: 200. Påmelding innen 31. mars.

ONSDAG 27. APRIL. VÅRDUGNAD KL. 17.30

Du inviteres til et varmt måltid
i kafé Arkadia kl. 16.30 – 17.30.
Send beskjed til venneforeningen@norskfolkemuseum.no
innen 22. april.

TORSDAG 14. JUNI KL. 18.00

Norsk Folkemuseums Venners årsmøte i Stortingsalen.
Etter årsmøtet arrangerer styret en hyggelig sammenkomst
med bevertning i Gjestestuen.
Påmelding innen 6. juni 2016.

For alle programmer, se omtale på venneforeningens sider
i Museumsbulletinen.

Påmelding og spørsmål:

Kontakt Norsk Folkemuseums Venner på tlf. 22 12 37 00
e-post: venneforeningen@norskfolkemuseum.no

Se museets hjemmeside www.norskfolkemuseum.no under
Om museet, Norsk Folkemuseums Venner.

På feltarbeid i Finnmark høsten 2015.

John Wennberg tegner skisser i vindfanget i Olderfjord.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum.